

สยามกับปัตตานีในสมัยรัชกาลที่ ๑-๒

แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ :

การทำความเข้าใจเกี่ยวกับสงคราม

และการแบ่งแยกปัตตานีออกเป็นเจ็ดหัวเมือง*

Siam and Pattani during the First Two Reigns of
Rattanakosin Era : Toward the Understanding of
War and the Division of Pattani into 7 Principalities

ชลีพร วิรุณหะ**

Chuleeporn Virunha

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่อง “สยามกับปัตตานีในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์” ในชุดโครงการวิจัยเรื่อง “การประกอบสร้างประวัติศาสตร์สามจังหวัดชายแดนภาคใต้เพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างยั่งยืน” ของศูนย์มุสลิมศึกษา สถาบันเอเชียศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ระยะการดำเนินงานวิจัยปีที่ ๑ ปีงบประมาณ ๒๕๕๕ เนื่องจากการศึกษาวิจัยที่ปรากฏในบทความนี้ใช้พื้นที่ของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้เป็นกรอบในการศึกษา ผู้เขียนจึงขอใช้คริสต์ศักราชเป็นหลัก โดยมีการให้พุทธศักราชกำกับ สำหรับการทับศัพท์ชื่อภาษามลายู ใช้เกณฑ์การทับศัพท์ของราชบัณฑิตยสถานโดยทับศัพท์จากภาษามลายูที่เขียนด้วยตัวอักษรโรมัน (Rumi)

** รองศาสตราจารย์ ดร. ประจักษ์ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

บทคัดย่อ

บทความนี้ศึกษาความขัดแย้งระหว่างสยามกับปัตตานีในสมัยรัชกาลที่ ๑-๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งนำไปสู่การแบ่งแยกรัฐปัตตานีออกเป็นเจ็ดหัวเมือง โดยมีคำถามหลักว่า “ทำไม” ทศนคติและวิธีคิดของผู้นำสยามจึงก่อให้เกิดนโยบายที่ถือได้ว่าเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญต่อระบบความสัมพันธ์แบบรัฐบรรณาการระหว่างสยามกับปัตตานีซึ่งดำเนินมาหลายศตวรรษ ผลจากการศึกษาพบว่าเมื่อมองจากบริบทความมั่นคงของราชอาณาจักรและราชวงศ์ซึ่งเป็นภารกิจสำคัญสูงสุดของราชวงศ์จักรีในระยะเริ่มแรกของการก่อตั้ง สถานการณ์ความแตกแยกภายในรัฐ หรือ ‘กรวจาอัน’ ปัตตานีไม่สอดคล้องกับเป้าประสงค์ นโยบายและวิธีปฏิบัติที่สยามใช้ในการกระชับอำนาจของกรุงเทพฯ เหนือบริเวณคาบสมุทรมลายู ทั้งในส่วนของหัวเมืองทางใต้ของสยามและรัฐประเทศราชมลายู รัฐปัตตานีในขณะนั้นมีทั้งความอ่อนแอและความแข็งแกร่งในแบบที่สยามไม่ต้องการ อ่อนแอเพราะมีความแตกแยกภายในรัฐและขาดผู้นำที่สยามยอมรับ แข็งแกร่งเพราะมีสำนึกของการต่อสู้ ปัตตานีจึงกลายเป็นปัญหาเฉพาะหน้าที่ต้องได้รับการแก้ไขอย่างเร่งด่วนโดยมาตรการที่สยามเห็นว่าน่าจะแก้ปัญหาได้อย่างถาวร ผลจากการศึกษาอาจจะไม่ได้เปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ว่าอะไรเกิดขึ้นกับรัฐปัตตานีในสมัยรัชกาลที่ ๑ และ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ แต่น่าจะให้คำตอบต่อคำถามว่า “ทำไม” ได้มากขึ้น

คำสำคัญ : ความสัมพันธ์สยาม-ปัตตานีสมัยรัชกาลที่ ๑ และ ๒ การแบ่งแยกปัตตานีออกเป็นเจ็ดหัวเมือง

Abstract

This article examines the conflict between Siam and Pattani during the first two reigns of the Rattanakosin era that led to the division of

Pattani State into 7 principalities. The main question focuses on the attitude and perception of Siamese elites that shaped a new policy towards Pattani, which changed the concept and pattern of the tributary relationship between the two states that had been on going in the past centuries. The findings suggest that such a conflict should be examined within the context of security, which was the main concern of the newly revived Siamese kingdom and equally newly formed Chakri Dynasty. From a security perspective and against the need of the Siamese kingdom to integrate her power, the decline and fall of Pattani '*kerajaan*' made it difficult for Pattani to fit in with the goals, policies and strategies that Bangkok used to integrate power over the outlying Malay Peninsula. Pattani was 'weak' because the state was politically fragmented and lacked a central figure of leadership acceptable to Siam. At the same time, Pattani still had a strong drive towards struggle for independence. To the Siamese elites, therefore, Pattani became an important problem that called for immediate and what they considered a permanent solution. While these findings may not significantly change our knowledge about what happened to Pattani during the early reigns of the Rattanakosin era, it should provide a new perspective on "why" it happened the way it did.

Keywords : Siam-Pattani, Relationship during the Reigns of King Rama I and II, the Division of Pattani into Seven Principalities.

เหตุการณ์ตั้งแต่การทำสงครามระหว่างสยามกับปัตตานีในสมัยรัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์มาจนถึงการแบ่งแยกรัฐปัตตานีออกเป็นเจ็ดหัวเมืองในช่วงต้นของ

รัชกาลที่ ๒ ถือเป็นจุดเปลี่ยนสำคัญในแบบแผนความสัมพันธ์ของทั้งสองฝ่าย ในสมัยอยุธยา บัตตานีเป็นรัฐที่อยู่ในขอบเขตปริมณฑลอำนาจของสยาม มีความสัมพันธ์ต่อกันในระบบบรรณาการ หรือระบบประเทศราช แม้ว่าสยามและบัตตานีจะมีความขัดแย้งที่นำไปสู่การทำศึกสงครามในสมัยอยุธยาหลายครั้ง แต่ก็ได้มีครั้งใดที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงสถานะของความสัมพันธ์ประเทศราชหรือเปลี่ยนแปลงโครงสร้างการปกครองภายในของรัฐบัตตานี การปราบปรามและแบ่งแยกรัฐบัตตานีออกเป็นเจ็ดหัวเมืองทำให้รูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับบัตตานีที่ดำเนินมาอย่างยาวนานตลอดสมัยอยุธยานั้นสิ้นสุดลง จึงนับเป็นเหตุการณ์ที่มีความสำคัญต่อความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับบัตตานีไม่น้อยไปกว่าการปฏิรูปการปกครองและการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลบัตตานีในสมัยรัชกาลที่ ๕

ความสัมพันธ์ระหว่างบัตตานีกับสยามตั้งแต่สมัยธนบุรีมาจนถึงการแบ่งแยกดินแดนในตอนต้นรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (ค.ศ. ๑๗๖๗ - พ.ศ. ๑๘๑๐ หรือ พ.ศ. ๒๓๕๐ - พ.ศ. ๒๓๙๐)* ที่ปรากฏอยู่ในหลักฐานพงศาวดารของไทยและที่แต่งเรียบเรียงโดยอิบราฮิม ซุกรี (Ibrahim Syukri 2005) มีเนื้อหาที่ขัดแย้งกันอยู่แต่อาจกล่าวโดยสรุปได้ดังนี้ หลังจากที่ว่าราชอาณาจักรอยุธยาล่มสลายเพราะถูกโจมตีโดยพม่าใน ค.ศ. ๑๗๖๗ (พ.ศ. ๒๓๑๐) บรรดารัฐประเทศราชและเมืองพระยามหานครของสยามต่างก็แยกตัวเป็นอิสระ ในทางใต้ ปลัดเมือง (หนู) ขึ้นปกครองนครศรีธรรมราชและตั้งตนเป็นเจ้านครฯ บัตตานี เกดะห์ กลันตัน และตรังกานูต่างก็เป็นอิสระจากการควบคุมอำนาจของสยาม เมื่อสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชสามารถขับไล่พม่าออกจากแผ่นดินและสถาปนาราชอาณาจักรสยามขึ้นใหม่โดยมีราชธานีที่กรุงธนบุรี ได้ทรงจัดการหัวเมืองทางใต้โดยสามารถยึดอำนาจคืนจากเจ้านครศรีธรรมราชได้อีกครั้ง แต่เนื่องจากทรงมีภาระหลายด้านจึงยังมิได้จัดการกับรัฐมลายูที่เคยเป็นประเทศราช ต่อมา

* การแบ่งบัตตานีออกเป็นเจ็ดหัวเมืองเกิดขึ้นเมื่อใดนั้น มีความเห็นที่แตกต่างระหว่างฝ่ายที่เชื่อว่าเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๑ กับฝ่ายที่เห็นว่าเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๒ ในปัจจุบัน เชื่อกันว่าเหตุการณ์นี้น่าจะเกิดขึ้นในช่วงรัชกาลที่ ๒ โดยอ้างอิงจากหลักฐานชั้นต้นที่กล่าวว่าเจ้าเมืองสงขลาที่โปรดเกล้าฯ ให้ออกไปแบ่งแยกบัตตานีคือ พระยาสงขลา (เถียนจ้อง) พระยาสงขลาท่านนี้จากการศึกษาพบว่า เป็นเจ้าเมืองสงขลาระหว่าง ค.ศ. ๑๘๑๒-๑๘๑๗ (พ.ศ. ๒๓๕๕-๒๓๖๐) ซึ่งอยู่ในสมัยรัชกาลที่ ๒ (ศึกษาเพิ่มเติมได้จาก พรรณงาม แก้วธรรมสาร ๒๕๕๒)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงสถาปนาราชวงศ์จักรีขึ้นที่กรุงเทพฯ ใน ค.ศ. ๑๗๘๒ (พ.ศ. ๒๓๒๕) ก็ต้องเผชิญกับการรุกรานของพม่าครั้งใหม่ สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท กรมพระราชวังบวรสถานมงคลทรงยกกองทัพไปช่วยหัวเมืองทางใต้ขับไล่พม่าได้สำเร็จใน ค.ศ. ๑๗๘๕ (พ.ศ. ๒๓๒๘) หลังจากนั้นจึงได้เข้าไปดูแลเหล่ารัฐประเทศราชมลายู รัฐเกดะห์หรือไทรบุรี กลันตัน และตรังกานูยอมอ่อนน้อมแต่รัฐปัตตานีขัดขึ้น จึงเกิดศึกระหว่างทั้งสองฝ่ายขึ้นซึ่งในที่สุดปัตตานีเป็นฝ่ายพ่ายแพ้ สยามจึงเข้าไปจัดการปกครองและแต่งตั้งผู้นำรัฐปัตตานีคนใหม่แทนสุลต่านปัตตานีซึ่งสิ้นพระชนม์ในการสู้รบ หลังจากเหตุการณ์ครั้งนี้ ปัตตานียังมีความขัดแย้งทั้งกับกรุงเทพฯ และหัวเมืองของสยามทางใต้ เช่นนครศรีธรรมราชและสงขลาอีกหลายครั้ง จนกระทั่งประมาณต้นรัชกาลที่ ๒ (ช่วงเวลาหลัง ค.ศ. ๑๘๑๒ (พ.ศ. ๒๓๕๕) แต่จะปีใดไม่แน่ชัด) สยามได้ตัดสินใจแยกปัตตานีออกเป็นเจ็ดหัวเมือง แต่ละเมืองมีพระยาเมืองหรือเจ้าเมืองปกครองโดยขึ้นอยู่กับสงขลา รัฐสุลต่านปัตตานีที่ดำรงอยู่มาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ ๑๕ จึงสิ้นสุดลง

ในปัจจุบัน ความรู้เกี่ยวกับเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นและลำดับเรื่องราวต่าง ๆ มีอยู่พอสมควรและชัดเจนในระดับหนึ่ง แต่สิ่งที่ยังขาดคือ “ความเข้าใจ” ข้อมูลที่เป็นเอกสารชั้นต้นที่จะนำมาวิเคราะห์เหตุการณ์นี้มีไม่มากนัก มีข้อมูลจากพระราชพงศาวดารและพงศาวดารท้องถิ่นของไทย ในส่วนของข้อมูลทางปัตตานี มีงานเขียนพื้นเมืองที่แต่งเรียบเรียงขึ้นภายหลังของอับราฮิม ชุกรีซึ่งมักจะได้รับการใช้เสมือนเป็นหลักฐานชั้นต้น นอกจากนั้น ยังไม่ปรากฏว่ามีข้อมูลจากเอกสารนอกภูมิภาค อย่างไรก็ตาม การขาดซึ่งหลักฐานข้อมูลมิได้เป็นปัญหาสำคัญในการทำ ความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องนี้ สิ่งที่เป็นปัญหามากกว่าการขาดข้อมูลคือข้อมูลที่มีอยู่นั้นเป็นข้อมูลที่มองผ่านสายตาของผู้บันทึกหรือผู้เรียบเรียงที่แตกออกเป็น ๒ ขั้ว

หลักฐานฝ่ายไทยบันทึกเรื่องราวไว้ในลักษณะที่เป็น “การจัดการบ้านเมืองให้สงบเรียบร้อย” เป็นเรื่องภายในของสยามไม่ใช่เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ สำหรับการทำศึกกับปัตตานีใน ค.ศ. ๑๗๘๕ (พ.ศ. ๒๓๒๘) พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ บันทึกไว้ว่า

ครั้นเสร็จจากการศึกพม่าแล้ว สมเด็จพระอนุชาธิราช กรมพระราชวังบวรฯ ทรงพระดำริว่าเมืองมลายูเคยเป็นข้าขอบขัณฑสีมาแต่

ครั้งกรุงเก่า ครั้นกรุงเก่าเสียแก่พม่าแล้ว พวกเมืองมลายูปากันกระด้างกระเดื่อง เจ้ากรุงธนบุรีหาได้ปราบปรามหัวเมืองมลายูเรียบร้อยทั่วไปตั้งแต่ก่อนไม่ และครั้งนี้เสด็จลงไปรบพม่าเข้าศึกแตกฉานไปแล้ว กองทัพกรุงเทพฯ ก็มีกำลังพรักพร้อมกันอยู่ที่เมืองสงขลา สมควรจะไปปราบปรามหัวเมืองมลายูให้มาเป็นข้าขอบขัณฑสีมาตั้งแต่ก่อน สุดด่านเมืองตานีได้ทราบรับสั่งแล้วขัดแย้งไม่มาอ่อนน้อม จึงดำรัสให้กองหน้ายกออกไปตีทัพหลวงก็เสด็จยกหนุนไป (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ๒๕๔๕ : ๔๒)

หลังจากที่ทำศึกปราบปรามปัตตานีได้แล้ว เหตุการณ์บ้านเมืองกลับไม่สงบเรียบร้อย ผู้นำรัฐชาวปัตตานีที่สยามแต่งตั้งขึ้นใหม่ก็ได้จงรักภักดี ยังคงขัดขึ้นต่ออำนาจของสยามและก่อความไม่สงบเข้าโจมตีหัวเมืองต่าง ๆ ทางใต้ สยามพยายามแก้ไขปัญหามาโดยแต่งตั้งขุนนางสยามเข้าไปปกครองรัฐปัตตานีแทนผู้นำชาวมลายู แต่ก็ไม่ได้ทำให้สถานการณ์ดีขึ้น ทางราชสำนักที่กรุงเทพฯ จึงตัดสินใจแยกปัตตานีออกเป็นเจ็ดหัวเมือง เป็นที่สังเกตว่าพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ไม่ได้กล่าวถึงเหตุการณ์การแยกปัตตานีออกเป็นเจ็ดหัวเมืองไว้แต่อย่างใด เรื่องนี้มีปรากฏอยู่แต่ในพงศาวดารท้องถิ่นของปัตตานีและสงขลา ทำให้ดอกย้าภาพลักษณ์ของเหตุการณ์นี้ว่าเป็น “การจัดการบ้านเมือง” มากกว่าจะเป็นความสัมพันธ์ระหว่างดินแดน (ซึ่งมักจะได้รับการบันทึกในพระราชพงศาวดารฉบับหลวง) มากยิ่งขึ้น พงศาวดารเมืองปัตตานีอธิบายเหตุผลไว้อย่างสั้น ๆ ว่า

ในระหว่างที่พระยาปัตตานี (ฟ่าย) ว่าราชการเมืองอยู่ ในอาณาเขตเมืองปัตตานีเกิดโจรผู้ร้ายเที่ยวตีปล้นบ้านเรือนชุกชุม พระยาปัตตานี (ฟ่าย) ปราบปรามไม่สงบลงได้ ก็บอกแจ้งหนังสือราชการเข้ามาเมืองสงขลา พระยาสงขลา (เถียนจ๋อง) ก็นำหนังสือบอกเข้ามากรุงเทพฯ โปรดเกล้าฯ ให้พระยาอภัยสงครามกับพระยาสงขลา (เถียนจ๋อง) ออกไปแยกปัตตานีเป็น ๗ เมือง (พงศาวดารเมืองปัตตานี ๒๕๐๖ : ๙)

ส่วนพงศาวดารเมืองสงขลา ฉบับพระยาวิเชียรคีรี (ชม) นั้นกล่าวถึงการปราบกบฏดาตูบักหันเจ้าเมืองยริง เมื่อปราบปรามเสร็จสิ้นแล้ว “จึงได้แยกเมืองตานีออก

เป็น ๗ หัวเมือง ตามพระบรมราชานุญาต ด้วยเหตุเมืองตานีเมืองเดียวมีกำลังมาก เมืองสงขลามีกำลังน้อย” (พระยาวิเชียรคีรี ๒๕๐๖ : ๕๕)

ในทางตรงกันข้าม อิบราฮิม ซูกรีเขียนถึงเหตุการณ์นี้จากจุดยืนของชาตินิยม มลายูปัตตานี โดยมองว่าเป็นเหตุการณ์ที่แสดงถึงความสำเร็จของสยามในการทำลาย อธิปไตยของรัฐมลายูปัตตานีดังที่สยามได้พยายามมาตลอดสมัยอยุธยาแต่ยังไม่เคยทำ สำเร็จ อิบราฮิม ซูกรีเล่าถึงการศึกษาใน พ.ศ. ๑๙๘๕ อย่างละเอียด และเต็มไปด้วยการ ต่อสู้อย่างกล้าหาญของชาวปัตตานี พร้อมทั้งวิเคราะห์สาเหตุของความพ่ายแพ้และ ชะตากรรมของชาวปัตตานีหลังจากความปราชัยในการศึก (Ibrahim Syukri 2005 : 54-58) อิบราฮิม ซูกรีให้ภาพของสงครามครั้งนี้ว่าเป็นการต่อสู้ระหว่างสองราชอาณาจักร และกล่าวถึงความพ่ายแพ้ของปัตตานีว่า “นี่เป็นความพ่ายแพ้ครั้งแรกของปัตตานีซึ่งเป็นรัฐเอกราชและมีอิสระมาเป็นเวลาหลายร้อยปีตั้งแต่รัชกาลของเจ้าศรีวิงสา ดังนั้น ความพ่ายแพ้ครั้งนี้จึงเป็นเหตุการณ์สำคัญในประวัติศาสตร์ของราชอาณาจักรมลายูปัตตานี” (Ibrahim Syukri 2005 : 58) แนวคิด ข้อสรุปและการนำเสนอของอิบราฮิม ซูกรี จะได้รับการผลิตซ้ำต่อมาทั้งในผลงานของนักวิชาการและงานเขียนเอกชนชาวมลายู (ยกตัวอย่างเช่น มูฮัมหมัดซัมบรี อับดุลมาลิก ๒๕๔๓ อาหมัด ฟัตยี อัล-ฟาตีนี ๒๕๔๓ และ อาร์ฟีน บินจิ, อ.ลออแมน และ ซูฮัยมียี อิสมาแอล ๒๕๕๐)

ในส่วนของนักวิชาไทย ผลงานของทวีศักดิ์ ล้อมลัม (๒๕๑๖) พรณงาม เง่าธรรมสาร (๒๕๑๙) และ ขวลิย์ ณ กลาง (๒๕๒๑) เป็นผลงานที่บุกเบิกการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับปัตตานีในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งข้อสรุปและคำอธิบายจะสะท้อนเนื้อความที่ปรากฏอยู่ในหลักฐานชั้นต้นของไทย ขวลิย์ ณ กลาง กล่าวถึงการแบ่งแยกปัตตานีออกเป็นเจ็ดหัวเมืองว่า “เป็นการตัดกำลังเมืองปัตตานีซึ่งเป็นเมืองใหญ่มีกำลังมาก เมื่อใดที่รวบรวมกำลังขึ้นเป็นปฏิปักษ์ต่อสยามก็ก่อให้เกิดปัญหาในการปราบปราม” (ขวลิย์ ณ กลาง ๒๕๔๑ : ๖๗) เช่นเดียวกัน ทวีศักดิ์ ล้อมลัมได้อ้างถึงพงศาวดารเมืองสงขลาพร้อมสรุปว่า

เมื่อพระยาปัตตานีหรือชาวมลายูในเขตหัวเมืองปัตตานีก่อความไม่สงบขึ้น เมืองสงขลาที่ไม่สามารถปราบปรามได้ การขอให้ทัพจากกรุงเทพฯ ลงไปช่วยนั้นก็สิ้นเปลืองกำลังคน กำลังทรัพย์และเวลาเป็นอันมาก ฉะนั้น เพื่อเป็นการตัดกำลังเมืองปัตตานีให้น้อยลง จึงได้โปรดให้แบ่งแยก

อาณาเขตหัวเมืองปัตตานีออกเป็น ๗ หัวเมืองเสีย (ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม
๒๕๑๖ : ๔๗)

ส่วนพรรณงาม เจ้าธรรมสารได้กล่าวถึงเรื่องนี้ว่า

พระราโชบายดังกล่าวจะเกิดขึ้นในรัชกาลใดก็ตาม เหตุผลที่อยู่เบื้องหลังก็เป็นอย่างเดียวกัน คือพระราโชบายที่จะตัดกำลังปัตตานีเพื่อที่จะได้ไม่ก่อความวุ่นวายขึ้นเป็นภาระแก่เมืองหลวงอีกได้ เพราะพฤติกรรมในอดีตได้แสดงให้เห็นว่าปัตตานีเป็นเมืองใหญ่มีกำลังมาก ครั้นใดที่รวบรวมกำลังขึ้นเป็นปฏิปักษ์ต่อไทยก็ก่อให้เกิดปัญหาในการปราบปราม แม้สงขลาซึ่งเป็นเมืองที่กำกับปัตตานีเองก็มีกำลังไม่พอที่จะปราบปรามต้องถูกตีแตกไป ดังนั้นจึงไม่มีวิธีใดดีไปกว่าการแบ่งปัตตานีออกเป็น ๗ หัวเมืองแต่ละเมืองต่างมีผู้ว่าราชการเมืองปกครองขึ้นตรงต่อสงขลา ซึ่งทำให้ยากต่อการรวมตัวกันเพื่อก่อความไม่สงบขึ้นอีก (พรรณงาม เจ้าธรรมสาร ๒๕๑๙ : ๒๔)

ในการศึกษาต่อมา พรรณงาม เจ้าธรรมสารได้ย้ำว่า “การแบ่งปัตตานีเกิดจากการที่ผู้ปกครองสยามขณะนั้นไม่สามารถปกครองเมืองให้สงบเรียบร้อยได้ ไม่ได้เกี่ยวเนื่องหรือเป็นผลจากสงครามใด ๆ ซึ่งจะสอดคล้องกับพระราโชบายในรัชกาลที่ ๒ ผู้ทรงนิยมหลัก “การแบ่งแยกและปกครอง” ในการปกครองหัวเมืองประเทศราชในรัชสมัยของพระองค์” (พรรณงาม เจ้าธรรมสาร ๒๕๕๒ : ๕)

จากแนวคิดที่แตกขั้วระหว่าง “การทำลายอธิปไตย” ข้างหนึ่ง กับ “การจัดการบ้านเมืองให้สงบเรียบร้อย” อีกข้างหนึ่ง เห็นได้ว่าเป็นการยากที่จะค้นหาพื้นที่ตรงกลางที่จะทำความเข้าใจเรื่องนี้ร่วมกัน อย่างไรก็ตาม ภายใต้อุดมคติที่ต่างขั้วดังกล่าว มีความคล้ายคลึงกันอย่างหนึ่งที่สะท้อนออกมาทั้งจากงานเขียนของอิบราฮิม ชุกีร์ จากหลักฐานฝ่ายไทยและจากผลงานการศึกษาที่วางอยู่บนพื้นฐานของหลักฐาน นั่นคือการเห็นพ้องต้องกันว่าความขัดแย้งที่เกิดขึ้นและนำไปสู่การแบ่งแยกดินแดนนั้นมาจาก “ความแข็งแกร่งและปกครองยาก” ของปัตตานี ผู้เขียนมีความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องนี้แตกต่างออกไป กล่าวคือ หากพิจารณาจากความขัดแย้งระหว่างสยามกับปัตตานีที่มีมาอย่าง

ยาวนานตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น ปัตตานีเป็นดินแดนที่ “แข็งแกร่งและปกครองยาก” มาโดยตลอด ในสมัยอยุธยาปัตตานีต่อต้านอำนาจของสยามหลายครั้งและในการทำสงครามต่อกันสยามก็เชื่อว่าเอาชนะไม่ได้ นอกจากนั้นปัตตานียังโจมตีหัวเมืองของสยามทางใต้เช่น นครศรีธรรมราช พัทลุง และสงขลาอยู่เป็นประจำอีกด้วย อย่างไรก็ตาม ในสมัยอยุธยานั้น แม้ว่าปัตตานีกับสยามจะมีความขัดแย้งบ่อยครั้งเพียงใดก็ตาม ก็ไม่เคยมีครั้งใดที่สยามจะเปลี่ยนแปลงสถานะความเป็นรัฐประเทศราชของปัตตานีหรือสลายสถาบันกษัตริย์ของปัตตานีเลย นอกจากนั้น หากพิจารณาในส่วนของรัฐเกดะห์หรือไทรบุรีในช่วงตอนต้นรัตนโกสินทร์ จะเห็นได้ว่าก็ปกครองยากไม่แพ้กัน แต่สยามดำเนินนโยบายต่อปัตตานีอย่างเข้มงวดที่สุด และเปลี่ยนแปลงสถานะของปัตตานีมากที่สุดในการรวบรวมลายตอนเหนือที่อยู่ภายใต้อิทธิพลของสยาม

ดังนั้น เป็นไปได้หรือไม่ว่าความรู้สึกของสยามที่มีต่อปัตตานีในช่วงรัชกาลที่ ๑-๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ น่าจะถูกผลักดันด้วยปัจจัยเหตุผลที่มากกว่าความแข็งแกร่งของปัตตานีหรือท่าทีที่แข็งขันปกครองได้ยาก การมองหาคำตอบต่อคำถามว่า “ทำไม” สยามจึงต้องปราบปรามปัตตานีอย่างเด็ดขาดและ “ทำไม” ต้องแบ่งแยกปัตตานีออกเป็นเจ็ดหัวเมืองคงต้องมองทั้งลึกลงไปและกว้างขึ้นกว่าเหตุผลที่ปรากฏอยู่ในหลักฐานร่วมสมัย เราคงต้องพยายามมองหาคำตอบที่วางอยู่บน “ตรรกะความคิด” (rational) ของผู้นำในตอนนั้นมากกว่า “การให้ความถูกต้อง” (justification) ที่ปรากฏอยู่ในหลักฐานการมองหาคำตอบในบริบทแวดล้อมที่กว้างขึ้นน่าจะช่วยสร้างความเข้าใจว่าสภาพการณ์ที่ทั้งสยามและปัตตานีเผชิญในขณะนั้นว่าเป็นอย่างไร และส่งผลให้เกิดการคลี่คลายของเหตุการณ์ไปในทิศทางที่ปรากฏได้อย่างไร

ผลงานที่มีส่วนเสนอแนะความสำคัญของเหตุการณ์การแบ่งแยกดินแดนในแง่อื่นนอกเหนือจาก “การจัดการบ้านเมืองให้สงบ” ของฝ่ายไทยหรือ “การใช้กำลังบังคับปัตตานีอีกครั้งของสยาม” ของฝ่ายมลายูปัตตานีได้แก่งานของกอบเกื้อ สุวรรณทัต-เพียร กอบเกื้อเสนอว่าการแบ่งแยกปัตตานีออกเป็นเจ็ดหัวเมืองนั้นเป็นส่วนหนึ่งของนโยบายความมั่นคงของสยามที่มากกว่าการรักษาความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง โดยกล่าวว่า “กรุงเทพฯ มองปัตตานีว่ามีความสำคัญเชิงยุทธศาสตร์ต่ออำนาจ ความมั่นคง และความปลอดภัยของอาณาจักรสยามในบริเวณภาคใต้ ปัตตานีได้รับการคัดเลือกว่ามีคุณค่าด้านยุทธศาสตร์ที่สำคัญต่อกรุงเทพฯ เช่นเดียวกับเกดะห์ทางฝั่ง

ตะวันตก” (Kobkua Suwannathat-Pian 1988 : 160) ข้อเสนอแนะของกอบเกื้อเป็นแรงบันดาลใจที่สำคัญต่อผู้เขียน ณ ที่นี้ แต่เนื่องจากกอบเกื้อพูดถึงเรื่องราวตอนนั้นไว้เพียงสั้น ๆ และมุ่งศึกษาเหตุการณ์ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นหลัก ข้อเสนอแนะของกอบเกื้อจึงสร้างคำถามมากกว่าคำตอบ

การศึกษาในบทความนี้จึงถือได้ว่าเป็นการสืบทอดความท้าทายในแนวคิดของกอบเกื้อที่จะนำเรื่องราวความสัมพันธ์ระหว่างสยามกับปัตตานีในสมัยรัชกาลที่ ๑-๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์มาพิจารณาในกรอบของยุทธศาสตร์ความมั่นคงของสยาม โดยมีคำถามหลักว่า “ทำไม” ทศนคติและวิธีคิดของผู้นำที่กรุงเทพฯ จึงก่อให้เกิดนโยบายที่ถือเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญต่อระบบความสัมพันธ์แบบบรรณาการระหว่างปัตตานีกับสยามที่ดำเนินมาหลายศตวรรษ ปัตตานีเป็นส่วนหนึ่งในแผนการใหญ่ (grand scheme) ของสยามในการฟื้นฟูและกระชับอำนาจของราชอาณาจักรอย่างไร การทำความเข้าใจแนวคิดดังกล่าวเริ่มจากการวิเคราะห์วิธีคิดของสยามว่าสยามมองตนเองในตอนต้นรัตนโกสินทร์ว่าอยู่ในสภาวะอย่างไร มีภาระหน้าที่หลัก (concern of the state) อย่างไรบ้าง มีความต้องการอะไรและดำเนินการอย่างไรเพื่อไปสู่จุดมุ่งหมายนั้น บทวิเคราะห์ต่อไปนี้จะมองความสัมพันธ์จากภาพใหญ่ของกรุงเทพฯ ลงไปสู่บริเวณคาบสมุทรมลายู และเจาะไปที่ปัตตานีในที่สุด ทั้งนี้ เพื่ออธิบายว่าภายใต้ฐานความคิดของสยามในภาพรวมนั้น ปัตตานีมีที่ยืนอยู่ตรงไหน

ภารกิจของสยามหลังจากการล่มสลายของกรุงศรีอยุธยา

ช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๔ ถึงกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ เป็นยุคเปลี่ยนผ่านของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เมื่อเวลาล่วงเลยมาถึงปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ซึ่งตรงกับสมัยรัชกาลที่ ๕ ของไทย) รัฐจารีตของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้อย่างที่อยุธยาครั้งหนึ่งเคยเป็นจะปรับเปลี่ยนไปเป็นรัฐชาติ (nation-state) และเข้าสู่กระบวนการทำให้ทันสมัย (modernization) แต่ก่อนจะถึงช่วงเวลานั้นจะมีช่วงเปลี่ยนผ่านซึ่งเริ่มต้นด้วยการล่มสลายของอาณาจักร ราชวงศ์และศูนย์อำนาจดั้งเดิม ตามมาด้วยการฟื้นฟูดินแดนต่าง ๆ ภายใต้อำนาจใหม่ ผู้ที่ศึกษาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้สามารถมองเห็นแบบแผนที่คล้ายคลึงกันอย่างน่าทึ่งที่เกิดขึ้นกับรัฐและอาณาจักรใหญ่น้อยมากมายหลายแห่งใน

ช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๔ ที่สำคัญได้แก่การล่มสลายของราชวงศ์อังวะของพม่าซึ่งถูกโจมตีโดยรัฐมณีปุระ รัฐฉานและชาวมอญในช่วง ค.ศ. ๑๗๔๐-๑๗๕๒ (พ.ศ. ๒๒๘๓-๒๒๙๕) การล่มสลายของอยุธยาจากการโจมตีของกษัตริย์คอนบวง (Konbaung Dynasty) ของพม่าใน ค.ศ. ๑๗๖๗ (พ.ศ. ๒๓๑๐) กบฏไต้เซินในซึ่งเข้าควบคุมอำนาจแทนจักรพรรดิเวียดนามในช่วง ค.ศ. ๑๗๗๑-๑๘๐๒ (พ.ศ. ๒๓๑๔-๒๓๔๕) สงครามกลางเมืองในชวาซึ่งท้ายสุดนำไปสู่การแบ่งแยกอาณานิคมตะวันตกออกเป็น ๒ ราชสำนักใน ค.ศ. ๑๗๕๕ (พ.ศ. ๒๒๙๘) และส่งผลให้ดัชชีขยายอำนาจเหนือรัฐพื้นเมืองบนเกาะชวาได้มากขึ้น ดังนั้นเป็นต้น เมื่อเป็นเช่นนี้ ยุคเปลี่ยนผ่านหรือประมาณช่วง ค.ศ. ๑๗๕๐-๑๘๕๐ (พ.ศ. ๒๒๙๓-๒๓๙๓) จึงเป็นระยะที่ศูนย์อำนาจในภูมิภาคทั้งบนภาคพื้นทวีปและที่ชวากลางพยายามฟื้นฟูอำนาจและความแข็งแกร่งขึ้นอีกครั้งภายใต้ผู้นำใหม่ ส่งผลให้เกิดการการบูรณาการอำนาจเหนือดินแดนอื่นๆ ขึ้นอีกครั้งหนึ่ง

สำหรับสยาม การล่มสลายของราชอาณาจักรอยุธยาจากการโจมตีของพม่าครั้งที่ ๒ ใน ค.ศ. ๑๗๖๗ ไม่ได้เป็นเพียงการตกอยู่ใต้อำนาจของพม่าอย่างเช่นการเสียกรุงครั้งที่ ๑ แต่เป็นการแตกสลายของราชอาณาจักรที่เห็นได้จากการที่ศูนย์อำนาจท้องถิ่นในภูมิภาคต่าง ๆ แยกตัวและตั้งตนเป็นอิสระจากอำนาจศูนย์กลางปรากฏเป็น “ก๊ก” ต่าง ๆ ถึง ๕ ก๊ก รัฐจาริตนั้นมีรากฐานอยู่ที่ท้องถิ่นเนื่องจากผู้นำระดับท้องถิ่นเป็นผู้ที่ใช้อำนาจเหนือราษฎรโดยตรง ความเป็นหนึ่งเดียวของรัฐและการกระชับอำนาจทางการเมืองของผู้นำที่ศูนย์กลางจึงขึ้นอยู่กับความสามารถในการควบคุมและใช้หรือจัดสรรทรัพยากรของท้องถิ่นอีกทอดหนึ่ง ความอ่อนแอของศูนย์กลางทำให้เกิดแรงเหวี่ยงออกจากศูนย์ (centrifugal force) นำไปสู่การแยกตัวและแยกส่วนของท้องถิ่นต่าง ๆ ดังนั้น การเสียกรุงครั้งที่ ๒ จึงมิได้เป็นเพียงการพ่ายแพ้สงคราม แต่ยังบ่งบอกถึงความอ่อนแอของโครงสร้างการเมืองและโครงสร้างอำนาจภายในรัฐซึ่งจากมุมมองของผู้นำสยามในตอนนั้นเชื่อได้ว่าเป็นประสบการณ์ที่น่าสั่นสะเทือนมากที่สุด

ในการฟื้นฟูอำนาจและบูรณาการรัฐที่ไม่ได้เพียงล่มสลายแต่แตกสลายด้วยให้กลับฟื้นขึ้นมาใหม่ ผู้นำจำเป็นต้องมีจุดหมายหรือเป้าประสงค์ที่ต้องทำให้สำเร็จ หากถามว่าผู้นำของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในช่วงฟื้นฟูอำนาจต้องการอะไร คำตอบคงไม่ต่างจากในอดีตมากนัก กล่าวคือ ต้องการสร้างความมั่นคงและต้องการควบคุมอำนาจเพื่อจัดสรรทรัพยากรและผู้คนให้ได้ผลผลิตและผลประโยชน์มากที่สุด แต่จะทำอย่างไรจึง

จะไม่ทำให้ประวัติศาสตร์ซ้ำรอย ทำอย่างไรจึงจะแก้ไขจุดอ่อนในอดีตและเพิ่มประสิทธิภาพในการปกครองและควบคุมอำนาจของศูนย์กลางเหนือท้องถิ่นให้มากขึ้น ความต้องการนี้ย่อมเป็นความต้องการพื้นฐานของผู้นำรัฐทุกหนทุกแห่งอยู่เป็นปกติ แต่ความจำเป็นที่จะต้องทำเช่นนั้นย่อมมีมากขึ้นเมื่อผู้นำเหล่านั้นได้ตระหนักด้วยตนเองว่าผลจากความล้มเหลวในการควบคุมอำนาจของศูนย์กลางนั้นเป็นอย่างไร เป้าหมายสำคัญของผู้นำรัฐในช่วงการฟื้นฟูอำนาจจึงได้แก่การแก้ไขมิให้เกิดเหตุการณ์เช่นนั้นอีก ด้วยเหตุนี้ วิธีการที่จะนำไปสู่การบรรลุจุดมุ่งหมายนั้นต้องได้รับการปรับเปลี่ยน

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงเริ่มต้นการฟื้นฟูแผ่นดินสยามด้วยการ ‘กำจัด’ และ ‘จำกัด’ อำนาจของท้องถิ่นโดยการปราบปรามก๊กเหล่าต่าง ๆ แต่ยุทธศาสตร์ในการฟื้นฟูบ้านเมืองและอำนาจที่แท้จริงจะเกิดขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ ๑ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ซึ่งเป็นแนวทางที่ใช้ต่อมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๒ การใช้ยุทธศาสตร์ในการฟื้นฟูอำนาจในสมัยรัชกาลที่ ๑ นั้นทำควบคู่กันไป ๓ ด้านคือด้านโครงสร้างการปกครอง ด้านการสร้างสิทธิชอบธรรมในการปกครอง และด้านเศรษฐกิจ

ในด้านการปกครอง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชไม่เพียงแต่ตั้งศูนย์กลางของราชอาณาจักรสยามขึ้นใหม่ที่กรุงเทพมหานคร แต่ยังขยายปริมาณของอำนาจออกไปอย่างกว้างขวางอีกด้วย ความสำเร็จนั้นเกิดจากการใช้กำลังทางทหารและการวางรากฐานการปกครองควบคู่กันไป ศาสตราจารย์ไวแอต (Wyatt 1984) ได้สรุปผลสำเร็จของนโยบายนี้โดยตั้งข้อสังเกตว่าในสมัยรัชกาลที่ ๑ สยามได้สร้างปริมาณแห่งอำนาจเป็นชั้น ๆ จากข้างในออกไปถึงปลายเขตแดน แต่ละปริมาณจะมีรูปแบบการควบคุม การใช้อำนาจและมีภาระหน้าที่ต่อศูนย์กลางแตกต่างกัน หากมองจากข้างนอกเข้ามา ส่วนนอกสุดของปริมาณแห่งอำนาจจะประกอบด้วยวงล้อมของรัฐกึ่งอิสระที่ยอมรับอำนาจและส่งบรรณาการแก่สยามและบ่อยครั้งที่ส่งให้ศูนย์อำนาจอื่นด้วย ได้แก่ เกตะห์ กลันตัน ตรังกานู กัมพูชา และหลวงพระบาง เป็นต้น ปริมาณถัดเข้ามาอาจเรียกได้ว่าเป็นกลุ่มแว่นแคว้นที่ถูกบูรณาการเข้ากับการปกครองของสยามมากขึ้น แว่นแคว้นเหล่านี้ส่งส่วยอากรมากกว่ารัฐประเทศราชและถูกเกณฑ์ผู้คนตามความจำเป็น บางครั้งจะมีการสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติโดยกษัตริย์สยามรับธิดาเจ้าผู้ครองนครมาเป็นมเหสีหรือพระสนมและอาจมีบางครั้งที่สยามอาจ

เข้าไปยุ่งเกี่ยวกับกิจการภายใน แวนแคว้นเหล่านี้ได้แก่ เชียงใหม่ เวียงจันทน์ จำปาศักดิ์ เป็นต้น ลำดับที่สามได้แก่หัวเมืองเอกชั้นนอกซึ่งแม้ว่าจะกรุงเทพฯ จะปกครองโดยตรง แต่อาจจะมีอิสระในการดำเนินงานต่าง ๆ มากกว่าในทางทฤษฎี ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับสถานการณ์และความเข้มแข็งของผู้นำท้องถิ่นในเวลาต่าง ๆ เมืองในกลุ่มนี้ได้แก่ นครศรีธรรมราช สงขลา พระตะบอง-เสียมราฐ และอาจจะรวมถึงโคราชด้วย เมืองเอกเหล่านี้จะมีเมืองอื่น ๆ อยู่ใต้ความดูแลเป็นปริมณฑลอำนาจย่อย ๆ อีกด้วย อันดับสุดท้ายคือหัวเมืองที่ถือได้ว่าเป็นพื้นที่หลักของสยาม (core region) ซึ่งประกอบด้วยหัวเมืองที่ปกครองโดยข้าราชการที่ถูกส่งออกไปจากเมืองหลวง หรือคนท้องถิ่นที่เมืองหลวงเลือกสรรและอยู่ภายใต้กฎหมายและระเบียบราชการของส่วนกลาง (Wyatt 1984 : 158-160) ระดับในความสำเร็จของการบูรณาการอำนาจของสยามในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ได้รับการสรุปโดยศาสตราจารย์ไวแอตไว้ดังต่อไปนี้

หลังจากที่กรุงศรีอยุธยาถูกพม่าทำลายใน ค.ศ. ๑๗๖๗ เราอาจจะคิดว่ากาารฟื้นฟูอาณาจักรจะเกิดขึ้นอย่างช้า ๆ ซึ่งในระหว่างนั้น โลกของชาวไทยจะแตกแยกออกเป็นแวนแคว้นที่อ่อนแอจำนวนมาก สิ่งที่เกิดขึ้นนั้นตรงกันข้าม ในช่วงเวลาเพียงไม่กี่ทศวรรษ สยามใหม่ประสบความสำเร็จอย่างเต็มที่สมเด็จพระนเรศวรไม่ทรงสามารถกระทำได้คือสร้างอาณาจักรสยามใหม่ที่มีอาณาเขตไพศาลไปถึงล้านนา ล้านช้าง กัมพูชาและพื้นที่บนคาบสมุทรมาลายูจำนวนไม่น้อย (Wyatt ๑๙๘๔ : ๑๓๙)

ภารกิจในการสร้างความมั่นคงโดยการบูรณาการอำนาจเหนือดินแดนต่าง ๆ ของราชอาณาจักรสยามเกิดขึ้นควบคู่กันไปกับการใช้ตรรกความคิดทางศาสนา (religious rational) บทบาทหน้าที่ของกษัตริย์พุทธในฐานะศูนย์รวมของความยุติธรรมและอำนาจอยู่บนแนวคิดด้วย “ธรรมราชา” และ “จักรวาทิน” ซึ่งผู้นำนำมาใช้ ซึ่งหมายความว่าผู้นำมีหน้าที่สร้างบุญบารมีของตนเองโดยปฏิบัติตนเป็นพุทธมามกะ ขณะเดียวกันก็ต้องนำพาชุมชนของตนเองโดยการแสดงบุญญาธิการในฐานะจักรวาทิน (universal monarch) ความสามารถในการประสานบทบาททั้งทางโลกและทางธรรมของกษัตริย์พุทธเป็นหัวใจของ “ความเป็นกษัตริย์” (ruler’s charisma) ในทางตรงกันข้าม ความล้มเหลวในการเป็นตัวแทนของธรรมะเชื่อกันว่าจะนำไปสู่การล่มสลายของราชวงศ์ เมื่อ

เป็นเช่นนี้ การฟื้นฟูอำนาจรัฐและอำนาจของผู้นำใหม่ย่อมเกิดขึ้นควบคู่ไปกับการใช้ความถูกต้องผ่านบทบาทของศาสนา ราชวงศ์ใหม่ทั้งของพม่าและไทยฟื้นฟูบทบาทของกษัตริย์ทั้งทางโลกและทางธรรม ขณะเดียวกันต่างก็ประกาศตนเป็นจักรวาทินโดยการขยายเขตแดน (Tarling 1992 : 575-577) อาจกล่าวได้ว่าตรรกความคิดทางศาสนาถูกนำไปเป็นข้ออ้างเพื่อแสดงสิทธิธรรมในการขยายเขตแดนและเขตอำนาจ

สมัยรัชกาลที่ ๑ จึงเป็นช่วงเวลาที่มีการปฏิรูปศาสนา การฟื้นฟูศีลธรรมจรรยา ซึ่งถูกมองว่าเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้กรุงศรีอยุธยาล่มสลายเป็นสิ่งที่ทั้งสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชและพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเห็นต้องกัน แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชประสบความสำเร็จมากกว่าในการแสดงออกถึงบทบาทหน้าที่และสถานะความเป็นผู้นำทางด้านจิตใจของกษัตริย์ โดยการสานสัมพันธ์กับองค์กรสงฆ์และราษฎรชาวพุทธ โดยการแสดงตนเป็นพุทธมามากะและองค์ศาสนูปถัมภก เช่น โปรดเกล้าฯ ให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎก รวบรวมเรียบเรียงไตรปิฎก และแต่งรามเกียรติ์ ซึ่งทั้ง ๓ เป็นการปฏิรูปทางภูมิปัญญาที่แสดงถึงจุดยืนของรัฐและความเป็นพุทธกษัตริย์ (Wyatt 1984 : 153-154) ในด้านทางโลก วิธีคิดแบบจักรวาทินสร้างความชอบธรรมให้การขยายบริเวณทลแห่งอำนาจ หรือคิดในทางกลับกันคือการขยายขอบเขตอำนาจไปสู่ดินแดนอื่น ๆ เป็นการป้องกันความเป็นจักรวาทินของตนเอง แนวความคิดซึ่งเกิดขึ้นจากภารกิจและความจำเป็นของรัฐในการฟื้นฟูอำนาจดังที่กล่าวมานี้ส่งผลต่อความสำคัญของระบบรัฐบรรณาการหรือรัฐประเทศราชในสมัยต้นรัตนโกสินทร์

ความสัมพันธ์ในระบบรัฐบรรณาการตั้งแต่ในอดีตมีรากฐานมาจากปรัชญาของพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์ที่เกี่ยวข้องกับอำนาจกษัตริย์ ปรัชญาของพุทธเถรวาทเน้นย้ำสิทธิชอบธรรมหรือความเป็นกษัตริย์ที่มาจากการกระทำมากกว่าสายเลือดหรือสายราชวงศ์ กษัตริย์จึงต้องมี “บุญญาธิการ” นอกจากนั้น แนวคิดในเรื่อง “ธรรมราชา” ยกสถานะกษัตริย์ผู้ดำรงด้วย “ธรรมะ” เหนือผู้อื่น ขณะที่แนวคิดเกี่ยวกับ “จักรวาทิน” ให้อำนาจกษัตริย์ที่เป็นสากล ดังนั้น แม้ว่าการใช้กำลังทางทหารจะเป็นพื้นฐานของระบบรัฐบรรณาการหรือระบบรัฐประเทศราชของสยาม แต่จะเป็นการถ่ายเทไปที่จะมองว่าระบบรัฐประเทศราชเป็นการแสดงออกทางกำลังเท่านั้น เนื่องจากการมองแบบนี้ทำให้มองข้ามความสำคัญของของศาสนาและการเมืองในความคิดของราชสำนัก และ

ความพยายามของกษัตริย์สยามที่จะธำรงรักษาความสงบและความมั่นคงในบริเวณที่กว้างขวางที่สุดเท่าที่จะทำได้ เนื่องจากความสำเร็จในการทำเช่นนั้นบ่งบอกถึงบุญ บารมี และสิทธิชอบธรรมของกษัตริย์ (Kobkua Suwannathat-Pian 1988 : 54) ด้วยเหตุนี้ ในทางกลับกัน ความล้มเหลวในการชักชวนให้ผู้นอมาอ่อนน้อมหรือความล้มเหลวในการรักษาอำนาจก็จะเป็นสัญญาณว่าบุคคลนั้นมี “บุญญาธิการ” ไม่เพียงพอ การสูญเสียรัฐและหัวเมืองประเทศราชจึงไม่ได้เป็นเพียงการสูญเสียผลประโยชน์ที่จะได้จากเมืองบริวาร แต่เป็นการสูญเสียสิทธิชอบธรรมของความเป็นกษัตริย์ด้วย สิ่งนี้อธิบายได้ว่าทำไมราชสำนักสยามจึงดำรงทัศนคติว่า “ประเทศราชก็ย่อมต้องเป็นประเทศราชตลอดไป” (Kobkua Suwannathat-Pian 1988 : 56)

แนวคิดเช่นนี้ถึงแม้จะตกทอดมาตั้งแต่สมัยอยุธยา แต่มีความหมายใหม่ต่อกษัตริย์ในตอนต้นรัตนโกสินทร์เนื่องจากการล่มสลายของกรุงศรีอยุธยาทำให้สิทธิชอบธรรมเหนือรัฐประเทศราชของอยุธยาที่มีมาอย่างต่อเนื่องตราบเท่าที่อยุธยาดำรงอยู่สิ้นสุดลง พระมหากษัตริย์แห่งกรุงธนบุรีและกรุงรัตนโกสินทร์ไม่สามารถอ้างสิทธิชอบธรรมบนฐานอำนาจของอยุธยาเนื่องจากราชวงศ์ทั้งสองเป็นราชวงศ์ใหม่ ทั้งยังเป็นราชวงศ์ที่โดยหลักการแล้วเท่าเทียมกับผู้นำอื่น ๆ ที่สามารถสถาปนาตนเองขึ้นเป็นกษัตริย์หลังจากที่กรุงศรีอยุธยาล่มสลายไปแล้ว การก้าวขึ้นมาของราชวงศ์จักรีแทนที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเป็นข้อพิสูจน์ในเรื่องนี้ ดังนั้น ในสถานการณ์ที่ราชวงศ์และความเป็นกษัตริย์ยังมีความอ่อนไหว โดยเฉพาะในสมัยรัชกาลที่ ๑ การทำให้ผู้นอยอมรับซึ่งอำนาจจึงเป็นการกิจที่สำคัญยิ่ง ในขณะที่กษัตริย์ของอยุธยา “ใช้” ระบบรัฐประเทศราชในฐานะที่เป็นรูปแบบสถาบันอย่างหนึ่งที่มีมาแต่โบราณ กษัตริย์ในราชวงศ์จักรีต้อง “สร้าง” อำนาจของตนเองภายใต้ระบบรัฐประเทศราชให้เกิดขึ้นและมองเห็นเป็นรูปธรรม ความเป็นจริงข้อนี้ช่วยอธิบายได้ว่า “ทำไม” สยามในตอนต้นรัตนโกสินทร์จึงไม่อดทนต่อการท้าทายอำนาจของรัฐประเทศราชอย่างเช่นปัตตานี เนื่องจากราชวงศ์ใหม่ของสยามจะยอมให้เกิดภาพลักษณ์ว่าอ่อนแอไม่ได้

นอกเหนือจากเหตุผลที่มาจากบริบททางการเมืองและแนวคิดทางศาสนาแล้ว บริบททางเศรษฐกิจก็มีความสำคัญต่อการฟื้นฟูอำนาจไม่แพ้กัน ช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ ถึงกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ นอกจากจะเป็นยุคเปลี่ยนผ่านทางการเมืองแล้วยังเป็นช่วงเปลี่ยนของรูปแบบเศรษฐกิจในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ด้วย ในการ

ศึกษาประวัติศาสตร์ของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ระยะแรก ๆ คริสต์ศตวรรษที่ ๑๔ มักได้รับการมองว่าเป็นช่วงที่เศรษฐกิจตกต่ำ เสื่อมโทรม มุมมองเช่นนี้เกิดจากการที่ระยะเวลานี้อยู่ระหว่างยุคที่การค้าของภูมิภาครุ่งเรืองอย่างมาก นั่นคือระหว่างยุคการค้าเครื่องเทศในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ กับยุคของการเติบโตทางเศรษฐกิจสมัยอาณานิคมในตอนปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ - ต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐ อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันองค์ความรู้ทางประวัติศาสตร์ที่เพิ่มขึ้นช่วยให้เราเข้าใจความเป็นไปในช่วงรอยต่อนี้ดีขึ้น และเป็นที่ยอมรับกันว่าคริสต์ศตวรรษที่ ๑๔ ไม่ใช่ช่วงเวลาที่เศรษฐกิจเสื่อมโทรม แต่เป็นช่วงที่มีการเปลี่ยนรูปแบบและทิศทางของการค้า (Tarling 1992 : 500-504) ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับสยาม บัตตานี และคาบสมุทรมลายูนั่น การเปลี่ยนแปลงรูปแบบการค้าในช่วงเปลี่ยนผ่านของคริสต์ศตวรรษที่ ๑๔ กลายเป็นปัจจัยสำคัญที่ส่งผลต่อความสัมพันธ์ระหว่างรัฐ

คริสต์ศตวรรษที่ ๑๔ เริ่มต้นด้วยการขยายตัวของการค้ากับจีนหลังจากที่จักรพรรดิฉินยกเลิกข้อห้ามไม่ให้สำเภาจีนออกมาค้าขายทางใต้ใน ค.ศ. ๑๗๒๗ (พ.ศ. ๒๒๗๐) ความเปลี่ยนแปลงอีกอย่างหนึ่งที่เกิดขึ้นควบคู่กันไปคือการที่ชาติตะวันตกโดยเฉพาะดัตช์และอังกฤษ เริ่มค้าขายกับจีนอย่างจริงจังมากขึ้น สินค้าจากจีนซึ่งเป็นที่ต้องการสูงสุดในตอนนี้คือใบชา แต่ปัญหาของพ่อค้าที่เข้าไปค้าขายกับจีนโดยเฉพาะพ่อค้าชาวตะวันตก คือการหาสินค้าไปแลกเปลี่ยนเนื่องจากจีนไม่ได้สนใจที่จะซื้อสินค้าที่มาจากยุโรป หรือผ้าจากอินเดีย หรือสินค้าที่อังกฤษพยายามผลักดันเข้าสู่ตลาดจีนได้แก่ ผืน เพื่อหลีกเลี่ยงการซื้อสินค้าด้วยเงิน พ่อค้าชาวตะวันตกจึงมองหาสินค้าที่สามารถนำไปขายแลกเปลี่ยนในตลาดจีนได้ สินค้าที่เป็นที่ต้องการในตอนนั้นได้แก่ดีบุกและพริกไทยซึ่งจะเห็นได้ว่าเป็นสินค้าที่มีแหล่งผลิตอยู่บนคาบสมุทรมลายูทั้งสองชนิด พ่อค้าชาวตะวันตกจึงนิยมนำผ้าและผืนจากอินเดียมายังบริเวณคาบสมุทรมลายูและสุมาตราเพื่อแลกเปลี่ยนกับดีบุกกับพริกไทยไปค้าใบชากับจีน (Andaya and Andaya 2001 : 92)

พริกไทยจากคาบสมุทรมลายูได้ชื่อว่ามีคุณภาพดีและเป็นที่ต้องการของตลาดจีนมาโดยตลอด และที่สำคัญกว่านั้นคือเป็นสินค้าที่อยู่นอกเหนือจากการควบคุมผูกขาดการค้าของบริษัทดัตช์ อีส อินเดีย (V.O.C.) ซึ่งควบคุมการค้าเครื่องเทศจากหมู่เกาะโมลุกกะ เกาะชวาและจากพื้นที่ส่วนใหญ่ของเกาะสุมาตรา (Bulbeck et al. comp 1998 : 124) ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๔ เราจึงพบว่าเกดะห์หรือไทรบุรีกลายเป็นแหล่งค้า

พริกไทยโดยมีพื้นที่ผลิตที่เกาะลังกาวิ ต์รงกานูเป็นอีกแหล่งหนึ่งที่ส่งออกพริกไทย ผู้นำของรัฐทั้งสองได้แก่ สุลต่านมูฮัมหมัด จิวาแห่งรัฐเกดะห์ [ครองราชย์ ค.ศ. ๑๗๑๐-๑๗๗๔ (พ.ศ. ๒๒๕๓-๒๓๑๗)] และสุลต่านมันซูร์ ซาห์ แห่งรัฐตังกานู [ครองราชย์ ค.ศ. ๑๗๕๐-๑๗๙๓ (พ.ศ. ๒๒๙๓-๒๓๓๖)] ต่างใช้ประโยชน์จากรายได้ที่ได้มาจากการค้านี้ในการกระชับอำนาจการปกครองในรัฐนั้น ๆ (Andaya and Andaya 2001 : 93) นอกเหนือจากพริกไทยแล้ว คาบสมุทรมลายูยังเป็นที่รู้จักในแวดวงการค้าตอนนั้นในฐานะแหล่งผลิตดีบุกและทองคำ ความสำคัญของดีบุกบนคาบสมุทรมลายูนับวันจะเพิ่มขึ้นโดยเฉพาะที่เประและสลังอร์ แต่บริเวณตั้งแต่คอคอดกระลงไปถึงปลายแหลมมลายูสามารถผลิตดีบุกได้ไม่มากนักยั้งทั้งสิ้น โดยเฉพาะฝั่งตะวันตกซึ่งพื้นที่เป็นเทือกเขาและที่ราบสูงมากกว่าทางฝั่งตะวันออก แต่ก่อนที่การผลิตดีบุกจะเริ่มขยายตัวจริง ๆ คาบสมุทรมลายูในฐานะแหล่งทองคำก็เป็นที่ถูกกล่าวขวัญในหมู่พ่อค้ากันมาก เหมือนทองคำถูกเปิดขึ้นที่รัมเบา (Rembau) ใกล้กับรัฐมะละกา บันทึกชาวจีนกล่าวถึงเมืองทองคำที่อยู่ตอนในของรัฐกลันตันและรัฐปะหัง และในช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ บริเวณพรมแดนระหว่างรัฐเประกับปัตตานี (ที่รามัน) ก็ปรากฏหลักฐานว่ามีการทำเหมืองทองคำด้วย (Cushman and Milner 1979 : 15)

คาบสมุทรมลายูในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ จึงเป็นดินแดนแห่งโอกาสใหม่ ๆ ซึ่งย่อมสอดคล้องกับยุทธศาสตร์ด้านเศรษฐกิจในการฟื้นฟูของอำนาจของราชอาณาจักรสยาม การพิจารณายุทธศาสตร์ด้านเศรษฐกิจสามารถทำได้ใน ๒ ระดับ ได้แก่การมองภารกิจความจำเป็นเฉพาะหน้าของรัฐ และการมองความเปลี่ยนแปลงในกรอบใหญ่ของบริบทกาลเวลาขณะนั้น สำหรับประการแรก การเสียกรุงศรีอยุธยาหมายถึงการเสียผู้คนจากสงครามและการกวาดต้อนไปเป็นเชลยและการศึกที่ยังมีอย่างต่อเนื่อง ส่งผลให้การฟื้นฟูเศรษฐกิจสำคัญของรัฐคือการผลิตข้าวในลุ่มเจ้าพระยาทำได้ไม่เต็มที่ นอกจากนั้น ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระเจ้าบรมโกศเป็นต้นมา [ค.ศ. ๑๗๓๓-๑๗๕๔ (พ.ศ. ๒๒๗๖-๒๓๐๑)] ผู้นำที่อยุธยาไม่สามารถหยุดยั้งการสูญเสียกำลังพลของรัฐ (ไพร่พล) ไปสู่มือของขุนนางราชวงศ์ (ไพร่สม) ซึ่งเป็นสาเหตุที่บั่นทอนกำลังของผู้นำและทำให้ราชสำนักเต็มไปด้วยการแย่งชิงอำนาจทางการเมือง ดังนั้น สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชจึงมองหาฐานทรัพยากรซึ่งเป็นที่มาของฐานอำนาจใหม่โดยมองไปที่กลุ่มชาวจีนแต้จิ๋ว ซึ่งในสมัยธนบุรีไม่ได้จำกัดบทบาทอยู่เฉพาะในด้านการค้าอย่างเช่นในสมัย

อยุธยา แต่เป็นแรงงานหลักในการผลิตด้วย จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชร่วมมือกับกลุ่มชาวจีนที่ธนบุรี ระยอง จันทบุรี ในการสร้างเมืองและเปิดพื้นที่ทำการผลิต (Tarling 1992 : 575) การศึกษาของลิซ่า ฮอง ซึ่งให้เห็นว่าในสมัยธนบุรีนั้น แม้ว่าสยามจะฟื้นอำนาจได้แต่ก็มีความขัดสนทางเศรษฐกิจ ที่สำคัญคือข้าวและอาหารยังไม่พอกินทำให้สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชต้องใช้วิธีซื้อจากสำเภาเพื่อเลี้ยงผู้คน ป้องกันไม่ให้เกิดการจลาจล (Hong 1984 : 39, 41-43) ในพระราชพงศาวดารรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ มีการบันทึกไว้ว่าเมื่อสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท กรมพระราชวังบวรสถานมงคลทรงปราบปรามปัตตานีได้แล้ว “ทรงทราบว่าอัญญาหารในกรุงยังไม่บริบูรณ์ จึงดำรัสให้ชนชาวในเมืองแขลงบรรทุกในเรือกองทัพบก ๆ ลำ...” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ๒๕๔๕ : ๔๓) ด้วยเหตุนี้ บริเวณคาบสมุทรมาลายูจึงเป็นแหล่งผลิตและแหล่งรายได้ของรัฐในระยะของการตั้งตัว จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชได้อนุญาตให้พ่อค้าจีนคือ เฮา เขี้ยว ประมูลอากรรังนกเกาะสีเกาะห้าที่สงขลา และแต่งตั้งให้เป็นพระสงขลาเจ้าเมืองสงขลาใน ค.ศ. ๑๗๗๕ (พ.ศ. ๒๓๑๘) คุณค่าทางเศรษฐกิจของคาบสมุทรมาลายูยังคงมีต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๑ ซึ่งแม้ว่าการผลิตข้าวในกลุ่มเจ้าพระยาฟื้นตัวขึ้นใหม่ และพอถึงปลายทศวรรษ ๑๗๘๐ สยามสามารถปลูกข้าวปีละ ๒ ครั้งทำให้ส่งออกสู่ตลาดจีนได้อีกครั้ง แต่ก็ได้ทำให้ความสำคัญทางเศรษฐกิจของบริเวณคาบสมุทรมาลายูลดลง

การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจส่งผลต่อความสัมพันธ์ระหว่างรัฐอย่างไร ความต้องการของตลาดโลกต่อสินค้าที่ผลิตได้ในภูมิภาคนี้ทำให้ผู้นำต้องการสิทธิอำนาจเหนือทั้งพื้นที่และผู้คน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งคือการควบคุมที่ดินและแรงงาน ความต้องการที่จะกระชับอำนาจและอ้างสิทธิอำนาจเหนือที่ดินและแรงงานที่ใช้ในการผลิตเกิดขึ้นกับผู้นำทุกระดับและต่อทอดขึ้นไปตามลำดับชั้น ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๙ ความต้องการควบคุมที่ดินและแรงงานเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งของการครอบครองดินแดนเป็นอาณานิคม แต่กระบวนการนี้เริ่มต้นมาก่อนหน้านั้นแล้ว สำหรับบริเวณคาบสมุทรมาลายูซึ่งมีความสำคัญในฐานะเมืองท่ามาแต่เก่าก่อน การเปลี่ยนแปลงครั้งนี้ยังมีความหมายมากขึ้นอีก กล่าวคือ ขณะที่ผืนแผ่นดินเริ่มมีความสำคัญในบริบททางเศรษฐกิจของคาบสมุทรมาลายู ผืนน้ำ (ทะเล) ซึ่งเป็นรากฐานอำนาจของรัฐค้าขายชายฝั่งทะเลและเมืองท่าต่าง ๆ บนคาบสมุทรมาลายูเริ่มลดความสำคัญลง ดังนั้น นครศรีธรรมราช

สงขลา ปัตตานี เกดะห์ และแม้แต่ยะโฮร์และอะละเจะห์ ซึ่งครั้งหนึ่งต่างเป็นที่รู้จักในฐานะเมืองท่าของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้จะเริ่มเปลี่ยนสถานภาพเป็นแหล่งผลิต

ข้อมูลที่ให้ภาพทางเศรษฐกิจของปัตตานีในช่วงหลัง ค.ศ. ๑๗๕๐ (พ.ศ. ๒๒๙๓) เป็นต้นมานั้นมีน้อยเสียยิ่งกว่าภาพทางการเมือง บันทึกการเดินทางของพ่อค้าจีนมายังบริเวณคาบสมุทรมลายูเล่าถึงทองคำจากเมืองที่อยู่แถบเมืองสาย และยังกล่าวว่าปัตตานีส่งเครื่องราชบรรณาการให้สยามเป็นทองคำหนักหนัก ๓๐ จิน (๑ จิน = ๕๙๖.๘๐ กรัม) นอกจากนี้ทองยังมีแร่ดีบุกในเขตภูเขาที่ติดกับชายแดนปะระ (Cushman and Milner 1979 : 15) บริเวณที่ต่อมาคือเมืองรามันนั้นเป็นที่ที่มีแหล่งดีบุกและทองคำซึ่งทราบได้จากเรื่องราวในเวลาต่อมาที่สยามจะมีปัญหากับอังกฤษเกี่ยวกับพรมแดนระหว่างรัฐปะระกับรามันในช่วงทศวรรษ ๑๘๘๐ และ ๑๘๙๐ (สมัยรัชกาลที่ ๕) (พรรณงาม เก้าธรรมสาร ๒๕๑๙ : ๙๔-๙๕) ยะลาก็เป็นอีกแหล่งที่มีการทำเหมืองแร่ดีบุก พงศาวดารเมืองปัตตานีกล่าวว่ก่อนที่จะหลวงสวัสดิภักดี (ยิ้มซ้าย) ผู้รักษาเมืองยะลาถูกย้ายไปเป็นผู้รักษาเมืองยะหริ่ง ได้ทำเหมืองแร่ดีบุกไว้ ๖ เหมืองที่ยะลา เมื่อถูกย้ายจึงได้ทำหนังสือมอบเหมืองทั้งหมดให้พระยาสงขลา (เถียนเส่ง) เป็นผู้รับผลประโยชน์เป็นดีบุกบ้างเป็นค่าเช่าบ้าง เหมืองเหล่านี้จึงตกเป็นมรดกของเมืองสงขลาไป (พงศาวดารเมืองปัตตานี ๒๕๐๖ : ๒๒) สิ่งหนึ่งซึ่งแม้จะไม่มีหลักฐานระบุไว้แต่เราอนุมานได้คือบทบาทในฐานะเมืองท่าของปัตตานีลดลงเมื่อเทียบกับในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ ทั้งนี้เพราะสงครามและความขัดแย้งที่เกิดขึ้นอย่างต่อเนื่องทั้งในสมัยการปกครองของราชวงศ์กัลันตันในตอนต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ และความขัดแย้งกับสยามหลัง ค.ศ. ๑๗๘๕ เป็นต้นมาย่อมทำให้ปัตตานีไม่ใช่ที่ที่พ่อค้าจะนิยมเข้าไปติดต่อทำการค้าขาย แต่ปัจจัยที่น่าจะส่งผลกระทบอย่างมากทั้งต่อฐานะเมืองท่าของปัตตานีและต่อความสัมพันธ์ระหว่างปัตตานีกับสยามคือการที่กรุงเทพฯ ไม่มีความจำเป็นต้องใช้เครือข่ายการค้าของปัตตานีกับจีนหรือดัชชีกต่อไป ลิซา ฮองชี้ให้เห็นว่าเมื่อเศรษฐกิจของที่ราบภาคกลางเริ่มฟื้นตัว ราชวงศ์จักรีจะเข้ามาควบคุมผลประโยชน์จากการจัดสรรทรัพยากรมากขึ้นกว่าสมัยอยุธยา โดยไม่ได้พึ่งการค้ากับต่างชาติแต่อย่างใดแม้แต่ส่งออกสินค้าที่ผลิตเองด้วย เช่นข้าว ดังนั้น จึงมีการบูรณาการการผลิตและการค้าเข้าด้วยกันภายใต้การดูแลของผู้นำและมีการค้าสำเภาออกจากกรุงเทพไปยังเมืองท่าของจีนโดยตรงและเป็นจำนวนมาก (Hong 1984 : 43-44, 48) จึงไม่จำเป็นต้องพึ่งเมืองท่าที่สอง (secondary

port) ซึ่งเป็นหน้าที่ของปัตตานีมาแต่ดั้งเดิม

การเปลี่ยนแปลงรูปแบบทางเศรษฐกิจและการค้าทั้งของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ทั้งของสยามและของปัตตานีส่งผลให้ความสำคัญทางเศรษฐกิจของปัตตานีต่อสยามเปลี่ยนจากบทบาทในฐานะเมืองท่ามาเป็นแหล่งผลิต ในกรณีหลังนี้ หลักฐานที่มีไม่ช่วยให้ข้อสรุปได้ว่าปัตตานีเป็นแหล่งผลิตที่สำคัญแค่ไหนอย่างไรในช่วงเวลาที่ทำการศึกฯ แต่ที่เราทราบแน่ชัดก็คือ ไม่ว่าปัตตานีจะมีความสามารถในการผลิตหรือไม่ก็ตาม แต่คาบสมุทรมลายูตั้งแต่ได้คอคอดกระลงไปกลายเป็นบริเวณที่มีศักยภาพในการผลิตสินค้าเศรษฐกิจที่เป็นที่ต้องการของตลาดโลกสูงขึ้นเรื่อย ๆ ผืนที่ตรงนี้จึงมีค่าประดุจทองคำ ไม่ใช่ในฐานะเป็นเครือข่ายการค้าเช่นในสมัยอยุธยา แต่เป็นคุณค่าทางเศรษฐกิจที่มากับพื้นที่ดินที่เป็นแหล่งทรัพยากร เราจึงเข้าใจได้ไม่ยากนักว่าทางกรุงเทพฯ จะเห็นความสำคัญของการกระชับอำนาจเหนือบริเวณนี้มากเพียงใด ในแง่นี้ ปัตตานีจะมีหรือไม่มี ความสำคัญทางเศรษฐกิจของตนเองไม่ใช่ประเด็นหลัก ประเด็นหลักอยู่ที่ กรุงเทพฯ จะไม่ยินยอมให้ “ความไม่สงบเรียบร้อย” อย่างที่เกิดขึ้นในปัตตานีก่อนการแบ่งแยกเป็น ๗ หัวเมืองลูกลามไปทีอื่นที่จะกระทบกระเทือนต่อสิทธิอำนาจของสยามเหนือบริเวณคาบสมุทรมลายูทั้งปวง

การกระชับอำนาจของกรุงเทพฯ ในบริเวณคาบสมุทรมลายู

การมองไปที่แนวคิดการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมที่ผู้นำสยามสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นใช้ในการฟื้นฟูราชอาณาจักรและวางรากฐานอำนาจของราชวงศ์ ทำให้เห็นได้ว่าบริเวณคาบสมุทรมลายูอันได้แก่หัวเมืองไทยใต้คอคอดกระลงไปจรดรัฐประเทศราชมลายูทางเหนือเป็นพื้นที่ที่อยู่ในกรอบ “ภารกิจ” ตรงตามยุทธศาสตร์ทั้งปวงของสยาม ขณะเดียวกัน อำนาจของราชธานีในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตอนล่างเหนือดินแดนในบริเวณนี้ไม่เคยที่จะกระชับแน่นมาตั้งแต่สมัยอยุธยา และสถานการณ์ในตอนตั้งกรุงธนบุรีก็ดูจะไม่ดีขึ้นกว่าเดิม จะเห็นได้ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชพยายามควบคุมเมืองที่สำคัญที่สุดได้แก่นครศรีธรรมราชในระยะแรกโดยการตั้งเจ้าราชสุริยวงศ์ซึ่งเป็นหลานลงไปปกครอง แต่อำนาจท้องถิ่นน่าจะยังแข็งแกร่งอยู่มาก ดังนั้นพระองค์จึงทรงสร้างสายสัมพันธ์อันดีกับเจ้านครศรีธรรมราช (หนู) ผู้ซึ่งถูกนำตัว

มาไว้ที่กรุงธนบุรีโดยการรับดาของเจ้านครฯ มาเป็นพระสนม เมื่อพระสนมมีอิสรกับ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช จึงได้ทรงแต่งตั้งให้เจ้านครฯ(หนู) กลับมาปกครอง นครศรีธรรมราชอีกครั้งโดยยกฐานะเป็นพระเจ้านครศรีธรรมราชเสมือนเป็นเจ้าประเทศราช (หลวงอนุสรสิทธิกรรม ๒๕๑๒ : ๔-๕) ขณะเดียวกันที่สงขลา สมเด็จพระเจ้าตากสิน มหาราชก็ได้ใช้นโยบายในการสร้างสายสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์กับผู้นำท้องถิ่นโดยได้ทรง แต่งตั้งขุนนางจีนชื่อ เฮา เหลียงซึ่งอยู่ภายใต้อุปถัมภ์ของราชสำนักเป็นเจ้าเมืองสงขลา และให้แยกเมืองสงขลามาชขึ้นกับราชธานี (พระยาวิเชียรคีรี ๒๕๐๖ : ๓๘) แต่ในทาง ปฏิบัติ ทั้งนครศรีธรรมราชและสงขลาในสมัยกรุงธนบุรีมีฐานะเกือบจะเป็นรัฐกึ่งอิสระ เช่นเดียวกับกลุ่มรัฐประเทศราชมลายู เมื่อเป็นเช่นนี้ ภาระในการกระชับอำนาจเหนือ บริเวณคาบสมุทรมลายูจะตกเป็นของกษัตริย์ในราชวงศ์จักรี ซึ่งเราสามารถเห็นการ ดำเนินการเพื่อให้บรรลุเป้าหมายดังกล่าวตลอดทั่วทั้งพื้นที่ไม่ว่าจะเป็นหัวเมืองไทยหรือ รัฐมลายู

เอกสารชั้นต้นอย่างพระราชพงศาวดารและพงศาวดารเมืองต่าง ๆ ได้ให้ข้อมูล เกี่ยวกับการจัดการปกครองที่นครศรีธรรมราช สงขลาและพัทลุง กอปรกับมีผลงานการ ศึกษาชิ้นสำคัญ เช่นงานของ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความพยายามและ กลวิธีที่กรุงเทพฯ ใช้ในการบูรณาการหัวเมืองทางใต้เข้ามาสู่อำนาจของศูนย์กลางให้ กระชับแน่นขึ้น ทั้งที่นครศรีธรรมราช และที่ภูเก็ตเป็นต้น (โปรดดู นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๔๘a; ๒๕๔๘b) ข้อมูลที่ได้จากหลักฐานเอกสารและจากผลงานการศึกษาที่ผ่านมา ทำให้สามารถตั้งข้อสังเกตถึงวิธีการที่กรุงเทพฯ ใช้ในการกระชับอำนาจเหนือบริเวณ หัวเมืองทางใต้และรัฐมลายู ในภาพรวม การกระชับอำนาจของศูนย์กลางหมายถึงการ ดัดทอน เปลี่ยนแปลง หรือทำลายอำนาจดั้งเดิมของท้องถิ่น วิธีการที่ใช้นั้นมีได้หลายวิธี เช่น การลดสถานะของเมืองสำคัญอย่างเช่นนครศรีธรรมราชและพิษณุโลกจากเมือง เจ้าพระยามหานครในสมัยอยุธยาเป็นหัวเมืองเอกชั้นนอก และเปลี่ยนเจ้าเมืองที่ สืบทอดตามสายตระกูลเป็นคนที่แต่งตั้งจากศูนย์กลาง หากเห็นสมควรที่ยังคงสืบทอด คนในสายตระกูลของท้องถิ่นอยู่ กรุงเทพฯก็มักจะเลือกตั้งเจ้าเมืองที่เคยมารับราชการ ในราชสำนักหรือมีบุตรหลานถูกนำมาไว้ในราชสำนักหรือมีบิดาที่ถวายตัวเข้ารับราชการ ฝ่ายใน หากมีอิสรก็ยิ่งถือเป็นการผูกพันในระบบเครือญาติแน่นแฟ้นยิ่งขึ้น การสร้าง ความจงรักภักดีจะทำผ่านวิธีหลายแบบ เช่นการใช้สถาบันศาสนา การถือน้ำพิพัฒน์สัตยา

เป็นต้น ในหลายกรณีความจงรักภักดีเริ่มต้นจากการใช้กำลังบังคับแต่จะถูกทดแทนโดยการให้ความช่วยเหลือทางทหารและป้องกันศัตรู แต่หากมาตรการเหล่านี้ล้มเหลวที่จะทำให้อยู่ร่วมกัน ทางเลือกสุดท้ายคือการใช้กำลัง

หากเรามองอย่างเป็นกลางและพิจารณาในเชิงเปรียบเทียบ อาจกล่าวได้ว่าการทำลายอำนาจดั้งเดิมโดยการใช้กำลังนั้นเป็นทางเลือกสุดท้ายที่ผู้นำส่วนกลางใช้ในการกระชับอำนาจ ไม่เพียงเพราะว่าการศึกสงครามเป็นเรื่องที่ควรหลีกเลี่ยงแต่เป็นเพราะความจริงที่ว่าอำนาจท้องถิ่นนั้นทำลายได้ไม่หมดโดยการใช้กำลัง ปัตตานีและไทรบุรีเป็นตัวอย่างที่ดีของเรื่องนี้เนื่องจากจะเห็นได้ว่าแม้ว่าสยามจะปราบปรามดินแดนทั้งสองโดยการใช้กำลังทางทหารที่เหนือกว่าได้ และกำจัดผู้นำดั้งเดิมที่ขัดขืนต่อสยาม แต่ความพยายามที่จะนำผู้นำจากภายนอกเข้าไปแทนที่ผู้นำท้องถิ่นดั้งเดิมไม่ประสบผลสำเร็จ ดังนั้น นายขวัญชัยและนายพายที่ได้รับการแต่งตั้งให้รักษาราชการที่ปัตตานีก่อนการแบ่งแยกออกเป็น ๗ หัวเมืองพบการต้านทานจากคนในท้องถิ่น ขณะที่บุตรเจ้าพระยานคร (น้อย) ที่ชื่อแสงได้รับการแต่งตั้งเป็นพระยาบริรักษ์ภูธร เจ้าเมืองไทรบุรีแทนสุลต่าน อาหมัด ดาจุดดิน ที่ ๑ หรือเจ้าพระยาไทรบุรี (ปะแวงวัน) ที่ถูกคุมตัวไว้ที่ปีนังหลังจากก่อกบฏต่อสยามใน ค.ศ. ๑๘๒๑ (พ.ศ. ๒๓๖๔) ก็ถูกต้านทานจากคนในพื้นที่เช่นกัน

ระบบเครือญาติและระบบอุปถัมภ์จึงเป็นวิธีที่ดีกว่าในการบูรณาการอำนาจของส่วนกลางกับท้องถิ่น การกระชับอำนาจของศูนย์กลางเหนือหัวเมืองเอกชั้นนอกของไทยในบริเวณคาบสมุทรมาลายูนันเกิดขึ้นทันทีที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชเสด็จขึ้นครองราชย์ใน ค.ศ. ๑๗๘๒ (พ.ศ. ๒๓๒๕) ก่อนที่สยามจะเข้าไปจัดการเหล่าประเทศราชมาลายูเป็นอันดับต่อไป กรุงเทพฯ ต้องการให้หัวเมืองเอกทางใต้เหล่านี้มีความผูกพันกับศูนย์กลางเป็นปริมณฑลอำนาจที่ไม่ใช่เป็นเพียงทฤษฎีหรือแนวคิดอย่างในสมัยอยุธยาแต่เห็นได้ในเชิงกายภาพจริง ๆ เนื่องจากหัวเมืองเอกทางใต้ อย่างเช่น นครศรีธรรมราชและสงขลาจะต้องรับหน้าที่ดูแลรัฐประเทศราชมาลายูซึ่งถือเป็นรัฐกันชนอีกชั้นหนึ่ง ที่นครศรีธรรมราช โปรดเกล้าฯ ให้ท่านพัฒนบุตรเขยเจ้าพระยานคร (หนู) ที่รับราชการอยู่ในเมืองหลวงออกมาเป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช (หลวงอนุสรสิทธิกรรม ๒๕๑๒ : ๗) ส่วนที่สงขลา แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชอาจจะไม่วางใจพระสงขลา (เหยียง) ซึ่งเป็นผู้ที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

อุปถัมภ์อยู่บ้าง แต่การที่ตระกูล ณ สงขลาเป็นชาวจีนมาจากที่อื่น ไม่ได้มีฐานอำนาจในท้องถิ่นมาก่อนจึงต้องพึ่งสายสัมพันธ์กับราชธานีทำให้ตระกูลนี้เป็นตัวเลือกที่ดีภายใต้ระบบอุปถัมภ์ของกรุงเทพฯ นอกจากนี้ยังเป็นตระกูลที่ทำประโยชน์ทางเศรษฐกิจให้แก่ส่วนกลางด้วย ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจึงทรงอนุญาตให้พระสงขลา (เหยียง) เป็นเจ้าเมืองสงขลาต่อ และแต่งตั้งบุตรเป็นเจ้าเมืองสืบต่อมาอีกหลายคน (พระยาวิเชียรคีรี ๒๕๐๖ : ๓๙) ที่พัทลุงนั้น สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชเริ่มการกระชับอำนาจโดยแต่งตั้งมหาเด็กลูกของพระองค์ที่ชื่อว่า “จัน” ไปเป็นเจ้าเมือง แต่คงไม่สามารถคุมอำนาจเหนือผู้คนในท้องถิ่นได้จึงเปลี่ยนนโยบายโดยแต่งตั้งนายขุนซึ่งอยู่ในสายตระกูลมุสลิมท้องถิ่นแต่มารับราชการอยู่ที่ราชธานีขณะนั้นไปเป็นพระยาพัทลุง (ขุน-คางเหล็ก) ในปี ค.ศ. ๑๗๗๒ (พ.ศ. ๒๓๑๕) พระยาพัทลุงขุนรับราชการต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๑ และบุตรชายจะได้รับตำแหน่งในระยะต่อมาด้วย (หลวงศรีวรวัตร ๒๕๐๗ : ๓๒-๓๔) จะเห็นได้ว่า ผู้นำทั้งสมัยกรุงธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์กระชับอำนาจเหนือหัวเมืองทางใต้โดยการสร้างสายสัมพันธ์ทั้งทางเครือญาติและทางการเมืองอุปถัมภ์ ข้อยกเว้นจะเกิดขึ้นทางฝั่งกลางและภูเก็ตซึ่งเป็นพื้นที่เศรษฐกิจซึ่งอำนาจท้องถิ่นมีความผูกพันกับทางไทรบุรี และใกล้ชิดกับกลุ่มพ่อค้าอังกฤษที่เดินทางติดต่อค้าขายระหว่างอินเดียกับป็นังในตอนนั้น ด้วยเหตุนี้ ทางส่วนกลางจึงเลือกส่งขุนนางจากส่วนกลางลงไปดูแล ได้แก่ เจ้าพระยาสุรินทราชาไปเป็นผู้กำกับหัวเมืองทะเลหนานอก ๔ หัวเมือง ในสมัยรัชกาลที่ ๑ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ ๒๕๔๘b)

อาจกล่าวได้ว่า ในช่วงรัชกาลที่ ๑ ถึงรัชกาลที่ ๒ ซึ่งเป็นระยะที่สยามเผชิญหน้ากับปัตตานีนั้น กรุงเทพฯ สามารถบูรณาการอำนาจในบริเวณหัวเมืองชายแดนภาคใต้ได้ในระดับหนึ่ง อย่างไรก็ตาม สิ่งนี้ไม่ได้หมายความว่าสถานการณ์ในบริเวณนั้นจะเป็นที่น่าไว้วางใจ ในความเป็นจริง บริเวณคาบสมุทรมลายูในตอนต้นรัตนโกสินทร์ยังคงเป็นบริเวณที่ล่อแหลมต่อการสูญเสียอำนาจการปกครองของศูนย์กลางมาโดยตลอด ปัญหาสำคัญประการหนึ่งในการปกครองคือการรักษาดุลอำนาจในบริเวณนั้น สิ่งที่กรุงเทพฯ ต้องการคือให้หัวเมืองเอกทางใต้อย่างเช่นนครศรีธรรมราชมีความเข้มแข็งเพื่อให้สามารถดูแลกิจการในพื้นที่และกลุ่มประเทศราชมลายูได้ แต่ขณะเดียวกันก็ต้องไม่เข้มแข็งเกินไปจนกระทั่งเป็นอันตรายต่อกรุงเทพฯ ความพยายามในการรักษาดุลอำนาจในท้องถิ่นภาคใต้ทำให้กรุงเทพฯ ปรับเปลี่ยนนโยบายที่มีต่อนครศรีธรรมราชและสงขลา

๓๔ ชูลีพร วิภูณหะ

บ่อยครั้งมาตั้งแต่กรุงธนบุรี แต่ในที่สุด เนื่องด้วยปัญหาที่มีกับประเทศราชหลาย โดยเฉพาะภายหลังเหตุการณ์การต่อต้านของปัตตานีระหว่าง ค.ศ. ๑๗๘๙-๑๗๙๑ (พ.ศ. ๒๓๓๒-๒๓๓๕) ซึ่งสงขลามีส่วนช่วยปราบปรามได้สำเร็จ ทำให้กรุงเทพฯ เลื่อนฐานะของเมืองสงขลาขึ้นตรงต่อกรุงเทพฯ และมีบทบาทในการควบคุมปัตตานีและตรังกานู ขณะที่นครศรีธรรมราชดูแลรัฐกะเหรี่ยงหรือไทรบุรี อย่างไรก็ตาม นครศรีธรรมราชและสงขลายังคงมีความขัดแย้งซึ่งกันและกันมาตลอด

‘จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ’ เป็นหลักฐานชิ้นหนึ่งซึ่งสะท้อนให้เห็นความกังวลของผู้หน้าที่ส่วนกลางต่อความไม่สมัคสมานสามัคคีของทั้งสองเมืองได้อย่างดียิ่ง ยกตัวอย่างเช่น ในปี ค.ศ. ๑๘๓๔-๓๕ (พ.ศ. ๒๓๘๑-๒๓๘๒) ซึ่งเกิดกบฏไทรบุรี ครั้งที่ ๒ สงขลาไม่จัดการป้องกันบ้านเมืองให้ทันทั่วทั้ง ทำให้พวกกบฏซึ่งตีไทรบุรีได้แล้วยกกองกำลังมาล้อมเมืองสงขลาไว้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความเห็นว่าที่สงขลาไม่เอาธุระก็เนื่องด้วยเมืองไทรบุรีเป็นความรับผิดชอบของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ดังนั้น พระยาสงขลาจึงถือว่าการปราบปรามพวกไทรบุรีไม่ใช่หน้าที่ของตน ทรงมีกระแสรับสั่งด้วยความขัดเคืองพระทัยว่า

พระยาสงขลาที่พากันอ้อแอ้เสียหมด หนึ่งให้อ้ายแขกมันหลอกหลวง
ทำเข้ามาได้จนในเขตแดน อ้ายแขกมันก็เป็นแค่ลูกเล็ก ๆ ยังให้มันทำได้
น่าเกลียดน่าชังหนักหนาทีเดียว อ้ายยาไม้อะไรไม่รู้ ถ้าเป็นคนไม่ชอบ
อัสมาดีย้อยู่แต่ก่อนแล้วจะสั่งท้าวพระกรุณา (คือพระยาตรีพิพัฒน์-ผู้เขียน)
ให้ออกไปตัดเอาหัวมันเสีย (หลวงอุดมสมบัติ ๒๕๐๕ : ๕๘)

และในอีกหนึ่งครั้ง ทรงมีพระกระแสรับสั่งว่า

การครั้งนี้อ้ายแขกไทรมันมีคนมากี่มากน้อยหนักหนา มันมีมาห้าพัน
หกพันเท่านั้น มันแยกย้ายกันก็กองละ ๒๐๐ กองละ ๑๐๐ กองละ ๕๐๐
กองละ ๓๐๐ คนที่นครฯ ก็มีอยู่ห้าพันเศษ สงขลาห้าพันเศษ คนถึง
หมื่นเศษพออยู่แล้วยังทำไม่ได้ ต้องรื้อนถึงกรุงเทพฯออกไปจึงจะทำได้
มันจะเป็นการกระไรหนักหนาทีเดียว คนเรามีพอแล้วปรึกษาหารือกันให้
ช่วยกันให้พริกพร้อม หัวใจมันอยู่ที่ไหนก็เอาตรงเข้าที่หัวใจมันอยู่ที่นั่น
แล้วจะไปไหน คงทำได้ นี่ต่างคนต่างไม่ปรึกษาหารือกันช่วยกัน (หลวง

อุดมสมบัติ ๒๕๐๕ : ๖๗)

ปัญหาที่เกิดขึ้นในกระบวนการปกครองของสยามเหล่านี้ส่งผลให้เป็นอุปสรรคต่อการดูแลรัฐประเทศราชมลายู ทำให้บริเวณนี้เป็นบริเวณที่ยังมีความอ่อนไหว มีความเสี่ยงต่อการถูกลิดรอนอำนาจอยู่ตลอดเวลา หากในสมัยรัชกาลที่ ๓ ซึ่งการกระชับอำนาจของกรุงเทพฯ เหนือท้องถิ่นดำเนินมาระยะหนึ่งแล้วยังมีปัญหานานานี้ เหตุการณ์ที่เป็นอยู่ในช่วงรัชกาลที่ ๑ ซึ่งกรุงเทพฯ เพิ่งจะเริ่มกระบวนการบูรณาการอำนาจ ความกังวลของผู้มีส่วนกลางน่าจะมากขึ้นเป็นพิเศษ

นอกเหนือจากปัญหภายในซึ่งทำให้สถานการณ์บ้านเมืองในบริเวณคาบสมุทรมลายูอยู่ในสภาพที่ยังไม่น่าไว้วางใจดังที่กล่าวแล้ว สยามยังเผชิญกับตัวแปรจากภายนอกที่ส่งผลต่อการกำหนดนโยบายของส่วนกลางต่อหัวเมืองทางใต้และรัฐประเทศราชมลายู อีก ๒ ประการ ตัวแปรแรกคือความสนใจของพม่าต่อบริเวณคาบสมุทรมลายู ในสมัยรัชกาลที่ ๑ และ ๒ สยามยังคงต้องทำศึกใหญ่กับพม่าอีกหลายครั้ง ครั้งที่สำคัญคือศึกเจ้าปะดุงหรือที่เรียกว่าสงครามเก้าทัพซึ่งพม่ายกกองกำลังมหาศาลมาตีสยามตลอดทั่วทั้งดินแดนในปี ค.ศ. ๑๗๘๕ (พ.ศ. ๒๓๒๘) การศึกของพม่าในสมัยรัตนโกสินทร์นั้นแตกต่างไปจากสมัยอยุธยาด้วยจะเห็นได้ว่าพม่าไม่ได้จำกัดการสงครามอยู่ในบริเวณที่ราบภาคกลางและภาคเหนือ แต่เข้าโจมตีหัวเมืองทางใต้ทั้งฝั่งอันดามันและอ่าวไทย ในระยะต่อมา พม่ายังโจมตีกลางอีกถึง ๒ ครั้ง ๒ ครา การโจมตีของพม่านั้นไม่แน่ว่าเกิดจากความต้องการที่จะครอบครองดินแดนบนคาบสมุทรมลายูเนื่องจากเห็นคุณค่าทางเศรษฐกิจของบริเวณนี้หรือเป็นการโจมตีเพื่อตัดกำลังกรุงเทพฯ แต่จะด้วยเหตุใดก็ตาม การปรากฏตัวของพม่าในบริเวณภาคใต้ของสยามก็ทำให้บริเวณเป็นบริเวณที่มีความเสี่ยงต่อการรักษาอำนาจสูงมากยิ่งขึ้น

ตัวแปรสำคัญจากภายนอกลำดับที่ ๒ ได้แก่อิทธิพลของอังกฤษในคาบสมุทรมลายูซึ่งเริ่มปรากฏเด่นชัดเมื่อบริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษขอเช่าเกาะหมาก (ปีนัง) จากรัฐเกดะห์ใน ค.ศ. ๑๗๘๖ (พ.ศ. ๒๓๒๙) และต่อมาก็ขอเช่าดินแดนฝั่งตรงข้ามที่เรียกว่า ‘โปรวินซ์เวลลีสเลย์’ (Province Wellesley) เพิ่มใน ค.ศ. ๑๘๑๐ (พ.ศ. ๒๓๕๓) การเช่าดินแดนทั้งสองส่งผลให้บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษเข้ามาข้องเกี่ยวกับรัฐพื้นเมืองบนคาบสมุทรมลายูทางตอนเหนือ (ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม ๒๕๑๖: ๑๐๙-๑๒๑)

หากมองในภาพรวม ปัญหาระหว่างสยามและอังกฤษที่สัมพันธ์กับรัฐประเทศสยามลายจะเกิดขึ้นในรัชกาลที่ ๓ แต่ในช่วงรัชกาลที่ ๑ และ ๒ ความขัดแย้งระหว่างอังกฤษกับเกะหรือไพร่ทำให้เห็นความสนใจที่อังกฤษมีต่อคาบสมุทรสยามและเป็นเครื่องเตือนใจถึงภัยอันอาจเกิดได้หากมีความขัดแย้งกับอังกฤษ

การเปลี่ยนแปลงรูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างปัตตานีกับสยาม : บทวิเคราะห์

การศึกษาทั้งสองส่วนที่กล่าวมาข้างต้นเป็นการทำความเข้าใจสถานการณ์และสภาพแวดล้อมที่ผู้นำสยามในช่วงต้นรัตนโกสินทร์กำลังเผชิญ เพื่อนำความเข้าใจในเรื่อนั้น ๆ มาใช้ในการวิเคราะห์ความสัมพันธ์และความขัดแย้งระหว่างปัตตานีกับสยามในเวลาเดียวกัน ดังที่กล่าวแล้วว่าเป้าหมายสำคัญในการศึกษาคั้งนี้คือพยายามตอบคำถามว่า “ทำไม” ความสัมพันธ์ระหว่างปัตตานีกับสยามซึ่งค่อนข้างจะมีความยืดหยุ่นแม้จะมีความขัดแย้งกันมาโดยตลอดในสมัยอยุธยาจึงกลายมาเป็นความมุ่งมั่นของสยามที่จะกระชับอำนาจเหนือปัตตานีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ทำไมสยามจึงตัดสินใจแบ่งปัตตานีออกเป็น ๗ หัวเมืองในตอนต้นของรัชกาลที่ ๒ และเหตุใดนโยบายของสยามต่อปัตตานีจึงขาดความประนีประนอมมากที่สุดเมื่อเทียบกับรัฐมลายูที่เป็นหัวเมืองประเทศราชอื่น ๆ

การมองพื้นฐานความคิดของผู้นำสยามที่มีต่อภารกิจในการฟื้นฟูราชอาณาจักรและวางรากฐานอำนาจของราชวงศ์ที่ตั่งขึ้นใหม่ให้มั่นคง รวมทั้งการประเมินสถานการณ์ในบริเวณคาบสมุทรมลายูดังปรากฏข้างต้นนี้ให้คำตอบแก่เราได้ระดับหนึ่งแล้วว่าทำไมสยามจึงไม่ลังเลที่จะใช้กำลังบังคับให้ปัตตานีตกอยู่ภายใต้อำนาจของสยามโดยการทำศึกสงครามเมื่อปัตตานีไม่ยอมอ่อนน้อมใน ค.ศ. ๑๗๘๕ (พ.ศ. ๒๓๒๘) คำตอบก็คือรัฐปัตตานีเป็นส่วนหนึ่งของบริเวณคาบสมุทรมลายูซึ่งมีความสำคัญต่อผู้ปกครองที่กรุงเทพฯ ทั้งในฐานะแหล่งทรัพยากรและในเชิงสัญลักษณ์ของอำนาจจักรี การธำรงรักษาอำนาจของสยามเหนือบริเวณนี้จึงเป็นการรักษาความมั่นคงของราชอาณาจักรซึ่งเป็นภารกิจหลักในการฟื้นฟูแผ่นดิน แต่นอกจากปัตตานีจะมีความสำคัญต่อยุทธศาสตร์ความมั่นคงของสยามด้วยตัวเองแล้ว ปัตตานียังมีความสำคัญต่อการรักษาอำนาจของ

สยามเหนือรัฐประเทศราชมลายูทั้งปวง และต่อความมั่นคงของหัวเมืองทางใต้ของสยามในบริเวณคาบสมุทรมลายูด้วย เพราะการต่อต้านอำนาจสยามของรัฐปัตตานีนั้น หากไม่ได้รับการหยุดยั้งอาจลุกลามไปยังบริเวณใกล้เคียง

หลักฐานที่จะบ่งบอกถึงแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชและสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท กรมพระราชวังบวรสถานมงคลในแง่เนื้อหาชัดเจนนั้นไม่มีปรากฏ การทำความเข้าใจถึงความคิดของผู้นำสยามในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นจึงต้องใช้วิธีอนุมานจากหลักฐานของสมัยรัชกาลที่ ๓ นั่นคือ ‘จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ’ ซึ่งมีคุณค่าด้านประวัติศาสตร์เป็นอย่างมากเนื่องจากเป็นหลักฐานที่บันทึกพระราชดำริและความรู้สึกของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ เนื้อหาใน ‘จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ’ สะท้อนให้เห็นความกังวลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อการกบฏของไพร่บริวารจะมีผลต่อบริเวณอื่น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง หากฝ่ายกบฏไม่ได้รับการปราบปรามก็จะเกิดความอึกเหิมรุกรานเมืองชายแดนของสยามด้วย ดังตัวอย่างพระกระแสรับสั่งต่อไปนี้

ครั้งนี้ว่าง่ายอย่างไร มันทำเมืองไทรได้แล้ว มันทำเมืองตรังก็ได้ เมืองตรัง ครึ่งก่อนเมืองตรังมันได้ไปเมื่อไร ได้ไปก็แต่เมืองไทรเมืองเดียว ผู้คนเมืองตรังเมืองพัทลุงก็ตืออยู่หาเสียหายไม่ กะเกณฑ์เรียกเอาไปก็ได้ ทุกบ้านทุกเมือง ครึ่งนี้จะเอาแต่คนเมืองพัทลุงเมืองนครฯ ก็ไม่มีใครได้เสียอีก ว่ามันแตกพ่วนเข้าป่าไป (หลวงอุดมสมบัติ ๒๕๐๕ : ๔๐)

และอีกตอนหนึ่งที่มีบันทึกไว้ว่า

พวกแขกเมืองไทรหากกลับไปไม่ ดีเข้าไปจนถึงเมืองสตูล เมืองตรัง กองทัพไทยตีอ้ายแขกแตกถอยไปได้ แต่ข้างสงขลานั้น อ้ายแขกตีเผาบ้านเมืองจะนะลงไปถึงแดนเมืองไทร (หลวงอุดมสมบัติ ๒๕๐๕ : ๑๑๖)

พระกระแสรับสั่งดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าการขัดขึ้นอำนาจของสยามโดยชาวมลายูนั้น ไม่ได้เกิดขึ้นเฉพาะที่เฉพาะรัฐ แต่มักจะขยายตัวจากรัฐมลายูรัฐหนึ่งไปอีกรัฐหนึ่ง และยังขยายตัวเข้าสู่หัวเมืองทางใต้ของไทย ด้วยเหตุที่บริเวณที่ความขัดแย้งมักจะลุกลาม

ออกไปเป็นบริเวณที่มีความสำคัญต่อยุทธศาสตร์ความมั่นคงของสยามทั้งทางด้านการเมืองและเศรษฐกิจ ขณะเดียวกันก็เป็นบริเวณที่อำนาจของเจ้าเมืองท้องถิ่นไม่แข็งแกร่งหรือสามัคคีกันพอที่จะจัดการรักษาความสงบโดยไม่พึ่งกำลังจากส่วนกลาง จึงไม่น่าแปลกใจที่ราชสำนักของสยามจะใช้เวลาเด็ดขาดเพื่อป้องกันไม่ให้ความขัดแย้งลุกลามไปสู่ดินแดนอื่น ๆ

ดังนั้น การทำความเข้าใจภารกิจด้านความมั่นคงของสยามช่วยอธิบายได้ว่าทำไมสยามจึงใช้กำลังปราบปรามปัตตานีอย่างรุนแรงในสงคราม ค.ศ. ๑๗๘๕ (พ.ศ. ๒๓๒๘) อย่างไรก็ตาม คำอธิบายดังกล่าวอาจไม่ช่วยให้เราเข้าใจได้อย่างชัดเจนว่าทำไมสยามจึงต้องแยกรัฐปัตตานีออกเป็นเจ็ดหัวเมืองในอีกสองทศวรรษต่อมา ทำไมสยามกับปัตตานีจึงไม่สามารถหาวิธีการที่จะธำรงรักษาความสัมพันธ์แบบรัฐประเทรราชต่อกันอย่างที่เคยเป็นมาช้านาน ในการตอบคำถามนี้ เราต้องหันมาดูพัฒนาการภายในของรัฐปัตตานีเพื่อหาคำอธิบายว่าเหตุใดการดำรงอยู่ของรัฐปัตตานี (Patani as a polity) จึงไม่สอดคล้องต่อความต้องการของสยาม ในการวิเคราะห์ส่วนนี้ ผู้เขียนได้นำเหตุการณ์ความเป็นไประหว่างปัตตานีกับสยามที่เกิดขึ้นตั้งแต่ ค.ศ. ๑๗๘๕ (พ.ศ. ๒๓๒๘) ถึงประมาณ ค.ศ. ๑๘๑๒ (พ.ศ. ๒๓๕๕) ที่ปรากฏอยู่ในหลักฐานต่าง ๆ ทั้งของไทยและของมลายูมาพิจารณา เพื่อวิเคราะห์ว่าสิ่งที่ปรากฏอยู่ในหลักฐานต่าง ๆ บอกอะไรเกี่ยวกับปัตตานีได้บ้าง

เนื้อหาของเหตุการณ์เท่าที่ปรากฏในหลักฐานชั้นต้นของไทยและผลงานของมลายูปัตตานีนั้นไม่แตกต่างกันในประเด็นหลัก แต่แตกต่างในรายละเอียด นักประวัติศาสตร์มักจะนิยมค้นหาเนื้อหาที่มีความสอดคล้องกันจากหลักฐานหลาย ๆ แหล่ง เนื่องจากจะเป็นสิ่งที่ยืนยันได้ว่าเป็นเรื่องที่เกิดขึ้นจริง ในแง่นี้บ่อยครั้ง นักประวัติศาสตร์จึงมักมองข้ามสิ่งที่ไม่เหมือนกันโดยมองว่าเป็นความสับสนของผู้บันทึก (ซึ่งจะเกิดขึ้นโดยจงใจหรือไม่จงใจก็ได้) หรือมักจะเลือกใช้ข้อมูลใดข้อมูลหนึ่งที่เชื่อว่าใกล้เคียงกับความเป็นจริงมากที่สุด อย่างไรก็ตาม ในกรณีนี้ “ความไม่เหมือน หรือความแตกต่างในรายละเอียด” ที่ปรากฏในหลักฐานต่าง ๆ อาจเป็นสิ่งที่บอกลักษณะบางอย่างที่สำคัญต่อการวิเคราะห์ได้

เรื่องราวที่ปรากฏในงานเขียนของอับราฮิม ชุกรี กับหลักฐานชั้นต้นของไทยมีความพ้องจอกันเมื่อกล่าวถึงสงครามระหว่างสยาม-ปัตตานีครั้งแรกในสมัยรัชกาล

ที่ ๑ [ค.ศ. ๑๗๘๕ (พ.ศ. ๒๓๒๘)] กล่าวคือ เมื่อปัตตานีขัดขึ้นไม่ยอมอ่อนน้อมต่อสยาม สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาท กรมพระราชวังบวรสถานมงคลได้ให้กองทัพลายมที่พร้อมอยู่ทางใต้เข้าโจมตีปัตตานีจนกระทั่งปัตตานีเป็นฝ่ายพ่ายแพ้และสุลต่านปัตตานีสันพระชนม์ในการรบ หลังจากเสร็จศึก หลักฐานฝ่ายไทยให้ข้อมูลที่ขัดแย้งกันเกี่ยวกับการจัดการปกครองปัตตานี พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ บันทึกว่า “แล้วโปรดตั้งพระจะหนะซึ่งมีความชอบในสงครามครั้งนั้นเป็นเจ้าเมืองอยู่รักษาหัวเมืองตานีซึ่งดีได้” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ๒๕๔๕ : ๔๓) อย่างไรก็ตาม พระราชพงศาวดารฉบับเดียวกันนี้ต่อมาได้บันทึกว่ามีการปราบปรามเมืองตานีอีกครั้งใน ค.ศ. ๑๗๘๙ (พ.ศ. ๒๓๓๒) โดยกล่าวถึง ‘รายาตานี’ ผู้ส่งหนังสือถึงองเชียงสือชักชวนให้ร่วมโจมตีสยามด้วยกัน และให้รายละเอียดเพิ่มเติมว่า “รายาผู้นี้เป็นเทือกเถาเจ้าเมืองตานีเก่า มีใจกำเริบโหดนักไม่เจียมตัวว่าเป็นผู้น้อย คิดอ่านจะมาตีเมืองใหญ่จะละไว้ไม่ได้” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ๒๕๔๕ : ๖๑) ความตอนนี้ทำให้อนุมานได้ว่าหากมีการแต่งตั้งขุนนางไทย (พระจะหนะ) ให้เป็นเจ้าเมืองปัตตานีก็อาจจะเป็นการรักษาราชการชั่วคราวหรืออาจจะปกครองไม่ได้ผล สยามจึงได้แต่งตั้งผู้นำชาวมลายูขึ้นเป็นเจ้าผู้ครองรัฐปัตตานีในที่สุด อย่างไรก็ตาม รายาตานีคนนั้นแม้จะมีเชื้อสายราชวงศ์สุลต่านปัตตานีแต่คงเป็นเจ้านายระดับรอง ๆ หลักฐานฝ่ายไทยจึงไม่ใช้คำนำหน้านามเรียกว่า ‘สุลต่าน’ คงเรียกแต่เพียงว่าเป็น ‘รายา’

ผลงานของอิบราฮิม ซูกรีให้รายละเอียดเกี่ยวกับ ‘รายาตานี’ ผู้นี้เพิ่มเติมจากหลักฐานไทย โดยกล่าวว่าสยามแต่งตั้งราชาที่เป็นหุ่นเชิด คือ ราชabenดงบาดันที่ชื่อตุงกู ลามิดิน (Tungku Lamidin) คำว่า ตุงกูที่นำหน้าชื่อหมายถึงเจ้าชาย และเบนดงบาดันเป็นชื่อตำบลหรือมุคิม (mukim) ที่ตุงกู ลามิดินปกครองอยู่เดิม ที่มาของตุงกู ลามิดินตามที่อิบราฮิม ซูกรีเล่าจึงสอดคล้องกับหลักฐานไทยที่ว่ารายาตานีเป็น “เทือกเถาเจ้าเมืองตานีเก่า” เมื่อได้รับการแต่งตั้งให้เป็นราชาแห่งปัตตานีแล้ว ตุงกู ลามิดินได้ย้ายวังจากกรือเซะเนื่องจากที่เดิมถูกเผาทำลายระหว่างสงครามไปสร้างวังใหม่ที่ ปราวัน (อาจจะหมายถึงบ้านประแวซึ่งอยู่ตอนในจากปากอ่าวปัตตานีเข้าไป) และให้ขุนนางผู้ใหญ่นามว่า ดาตุก ปังกาลัน จาก กัมปุง ปังกาลัน บซาร์ (Kampung Pangkalan Besar = บ้านท่าเรือใหญ่) มาปกครองที่กรือเซะแทน (Ibrahim Syukri 2005 : 60) หลักฐานฝ่ายไทยและอิบราฮิม ซูกรียังคงให้เนื้อความที่สอดคล้องกันเกี่ยวกับการเอาใจออกห่างของ

ตุงกู ลามิดิน และเล่าต่อไปว่าหลังจากที่ท้องเชียงสีอนำความขึ้นกราบบังคมทูลรัชกาลที่ ๑ สงครามครั้งที่ ๒ ระหว่างสยามและปัตตานีก็เกิดขึ้น หลักฐานไทยบันทึกไว้เพียงว่ารายาตานีพ่ายแพ้และถูกจำคุก แต่อิบราฮิม ชุกรีเล่าถึงการทำสงครามที่ยาวนานถึง ๓ ปี และปัตตานีสามารถเอาชนะกองทัพของสงขลากับนครศรีธรรมราชได้หลายครั้ง แต่ก็ต้องพ่ายแพ้ในที่สุดเมื่อตุงกู ลามิดินตายในสนามรบ (Ibrahim Syukri 2005 : 61)

หลังจากการปราบปรามตุงกู ลามิดินใน ค.ศ. ๑๗๘๙ (พ.ศ. ๒๓๓๒) เรื่องราวที่ปรากฏในหลักฐานฝ่ายไทยและฝ่ายมลายูปัตตานีเริ่มมีความแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญ อิบราฮิม ชุกรีเล่าว่าสยามได้แต่งตั้งขุนนางมลายูขึ้นเป็นราชาปกครองปัตตานี ขุนนางผู้นั้นคือดาตุก บังกาลัน โดยได้รับบรรดาศักดิ์ขุนนางไทยเป็น ‘หลวง’ พร้อมกันนั้นก็แต่งตั้งขุนนางไทยที่เรียกขานกันว่า “ลักษมนาดายัง” (Laksamana Dajang) มาเป็นผู้ควบคุมดูแลราชปัตตานีอีกทีหนึ่ง ผลงานของนักวิชาการมลายูปัตตานีอื่น ๆ จะอิงกับเรื่องราวของอิบราฮิม ชุกรี แต่ได้ให้รายละเอียดเพิ่มเติม อาทิเช่น อาหมัด ฟัตฮี อัล-ฟาติกล่าวว่ “ดาโต๊ะ บังกาลัน นั้นคือขุนนางผู้ใหญ่ชาวมลายูคนหนึ่งที่มีอิทธิพลและเคยเป็นผู้นำที่บ้านกรือเซะ” (อาหมัด ฟัตฮี อัล-ฟาตี ๒๕๔๓ : ๗) ทำให้ทราบว่ดาตุก บังกาลันผู้นั้นเป็นคนเดียวกับผู้นำที่ ตุงกู ลามิดินแต่งตั้งให้ปกครองกรือเซะแทนตนเองตามที่อิบราฮิม ชุกรีกล่าวไว้ มุฮัมหมัดซัมบรี อับดุลมาลิกกล่าวว่า สยามแต่งตั้งดาตุก บังกาลันเป็นกษัตริย์คนต่อมาของปัตตานีตามคำแนะนำของนครศรีธรรมราช (มุฮัมหมัดซัมบรี อับดุลมาลิก ๒๕๔๓ : ๕) ส่วนอารีฟีนก็ได้ให้ข้อมูลเพิ่มเติมว่าสยามแต่งตั้งพระจะนะ หรือลักษมนาดายัง ซึ่งพิจารณาตามชื่อและตำแหน่งน่าเชื่อว่เป็นแม่ทัพสยาม ชาวบ้านท่ายาง เขตจะนะ เมืองสงขลาให้เป็นผู้สำเร็จราชการที่ปัตตานีอีกคนหนึ่ง (อารีฟีน บินจิ และคณะ ๒๕๕๐ : ๑๕๗) รายละเอียดต่าง ๆ เหล่านี้เสริมเติมซึ่งกันและกันและไม่ได้เปลี่ยนแปลงสาระสำคัญ กล่าวโดยสรุปได้ว่าหลังจากรายาตานีหรือตุงกู ลามิดินถูกปราบแล้ว ถือได้ว่าสิ้นสุด “เทือกเถาเจ้าเมืองตานีเก่า” สยามต้องแต่งตั้งคนระดับขุนนางขึ้นเป็นเจ้าเมืองแทนเชื้อพระวงศ์ มีบรรดาศักดิ์เทียบเท่าขุนนางสยามและให้ปกครองภายใต้การดูแลของขุนนางสยามอีกด้วย ดังนั้น ผลงานการศึกษาของฝ่ายมลายูปัตตานีชี้ให้เห็นว่หลังพ่ายแพ้สงครามถึง ๒ ครั้ง สยามเริ่มแทนที่เชื้อสายราชวงศ์ปัตตานีด้วยผู้นำระดับขุนนาง แต่ถือได้ว่ามีผู้นำชาวมลายูปกครองรัฐปัตตานีต่อมาโดยไม่ขาดตอน จนกระทั่งดาตุก บังกาลันผู้นี้ก็อกบฏต่อสยามขึ้นอีกใน ค.ศ. ๑๘๐๘

(พ.ศ. ๒๓๕๑) หลังจากที่ยามปราบกบฏได้และดาตุก บังกาลัยเสียชีวิตลง สยามได้แต่งตั้งนายขวัญชัยซึ่งเป็นปลัดเมืองจะนะในขณะนั้นเป็นเจ้าเมืองปัตตานี จากนั้นมาปัตตานีมีเจ้าเมืองเป็นคนไทยจนกระทั่งถูกแบ่งแยกออกเป็น ๗ หัวเมืองในสมัยรัชกาลที่ ๒ (Ibrahim Syukri 2005 : 63)

อย่างไรก็ตาม ในเรื่องเดียวกันนี้ หลักฐานฝ่ายไทยให้ข้อมูลที่แตกต่างออกไป หลังจากการปราบปรามรายาตานีใน ค.ศ. ๑๗๘๙ (พ.ศ. ๒๓๓๒) พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ไม่ได้กล่าวถึงเมืองตานี รายาตานี หรือผู้ปกครองรัฐปัตตานีอีกเลย แต่กล่าวถึงการปราบปราม “ดาตุ บักลัย เมืองยิริง” ใน ค.ศ. ๑๘๐๘ (พ.ศ. ๒๓๕๑) โดยบันทึกว่า

ในปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๗๐ ...พระยาตรังกานูกับดาตุ บักลัยเมืองยิริงคบคิดไปชวนแขกเจียะ เมืองลานนซึ่งเป็นสลัดอยู่ในท้องทะเล จะยกมาตีสงขลา....จึงโปรดให้เจ้าพระยาพลเทพ (บุญนาค) บ้านแม่ลาซึ่งเป็นผู้รักษากรุงเก่าแต่ก่อนเป็นแม่ทัพเกณฑ์คนหัวเมืองฝ่ายใต้ไปด้วย ช่วยราชการเมืองสงขลาและตีเมืองยิริง ได้ยกออกไปจากกรุงเทพฯ เมื่อ ณ เดือน ๙ ปราบปรามเมืองยิริงเรียบร้อยดังแต่ก่อน” (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ๒๕๔๕ : ๑๐๔)

พงศาวดารเมืองสงขลาให้ข้อมูลที่สอดคล้องกันโดยเล่าว่าเจ้าพระยาพลเทพยกทัพมาช่วยสงขลาขับไล่พม่าที่มาโจมตีกลาง เมื่อจัดการเรื่องเมืองถลางเสร็จแล้ว “ครั้งนั้นดาตุ บักลัยเจ้าเมืองยิริงคิดกบฏ เจ้าพระยาพลเทพจึงจัดให้กองทัพเมืองพัทลุง เมืองสงขลา สมทบกับกองทัพหลวง...ออกไปตียิริง...จับตัวดาตุได้” ดังนั้น การสู้รบที่อิบราฮิม ชุกรี และนักวิชาการหลายคนอื่น ๆ ถือว่าเป็นการกบฏของดาตุก บังกาลัยผู้ปกครองรัฐปัตตานีนั้น หลักฐานฝ่ายไทยบ่งบอกเพียงแค่ว่าเป็นการกบฏของเจ้าเมืองยิริง

หลักฐานฝ่ายไทยที่ดูจะเชื่อมโยง “ดาตุ บักลัยเมืองยิริง” ของไทยเข้ากับ “ดาตุก บังกาลัย” ของรัฐปัตตานีคือพงศาวดารปัตตานี พงศาวดารปัตตานีเล่าถึงสงครามระหว่างสยามกับปัตตานีครั้งแรกในสมัยรัชกาลที่ ๑ (ค.ศ. ๑๗๘๕ หรือ พ.ศ. ๒๓๒๘) โดยกล่าวถึงสุลต่านปัตตานีที่ทำศึกกับสยามในครั้งนั้นว่า

เวลาสุลต่านเป็นเจ้าเมืองปัตตานีขึ้นนั้นหาได้อยู่ว่าการที่ตำบลบ้านมะนาที่นางพระยาปัตตานีว่าการอยู่เดิมไม่ สุลต่านเลื่อนไปตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ตำบลบ้านยิริงฝ่ายทิศตะวันออก....ตรงกับทำบ้านยิริงริมคลองเวลานั้นเปลี่ยนชื่อเป็น ระตู พลเมืองเรียกกันว่า ระตูปะก่าลัน แปลเป็นภาษาสยามว่า ระตุน่าทำ และระตูปะก่าลันคนนี้คำเล่าลือกันว่าเป็นคนมีสติปัญญาอำนาจมาก เมืองที่ใกล้เคียงกันก็คร่ำมกลัวอยู่ (ประชุมพงศาวดาร เล่ม ๓ ๒๕๐๖ : ๔)

คำบอกเล่าดังกล่าวอาจจะทำให้เข้าใจว่าคนที่พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์และพงศาวดารเมืองสงขลาเรียกว่า ดาตุบักลันเมืองยิริง แท้จริงก็คือผู้ปกครองรัฐปัตตานีที่ย้ายศูนย์กลางของรัฐมาอยู่ที่ตำบลยิริง อย่างไรก็ตาม หากระตู ปะก่าลันของพงศาวดารปัตตานีกับดาตุ บักลันของหลักฐานไทยอื่น ๆ หรือดาตุก บังก่าลันของมลายูเป็นคนเดียวกัน ระยะเวลาที่ระตูปะก่าลันปรากฏตัวในพงศาวดารปัตตานีย่อมไม่ถูกต้องและเป็นไปไม่ได้ว่าระตู ปะก่าลันเป็นผู้ทำศึกครั้งแรกใน ค.ศ. ๑๗๘๕ (พ.ศ. ๒๓๒๘) นอกจากนี้ ยังไม่สามารถอธิบายได้ว่าทำไมสุลต่านเจ้าเมืองปัตตานีจะลดยศศักดิ์ของตนเองจากสุลต่านเป็นเพียงแค่ ระตู หรือดาตุ ซึ่งเป็นเพียงตำแหน่งขุนนางไม่ใช่เชื้อสายราชวงศ์ ข้อมูลในพงศาวดารปัตตานีที่ว่าด้วยระตู ปะก่าลันน่าจะเป็นความสับสนของผู้บันทึกและมีความเป็นไปได้สูงที่จะเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในตอนปลายรัชกาลที่ ๑ ไม่ใช่ตอนต้นรัชกาล ซึ่งจะสอดคล้องกับหลักฐานไทยอื่น ๆ ที่ว่ามีเจ้าเมืองยิริงคิดการกบฏและถูกปราบปราม*

ทำไมเราต้องให้ความสนใจกับความแตกต่างในรายละเอียดตรงนี้ การที่ดาตุก บังก่าลันจะเป็นผู้ปกครองรัฐปัตตานีหรือเป็นเจ้าเมืองยิริงมีความสำคัญอย่างไรต่อการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างสยาม-ปัตตานี ผู้เขียนมีความเห็นว่าการแตกต่างตรงนี้ มีนัยสำคัญ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงมีพระอรรถาธิบายที่น่าสนใจเกี่ยวกับเรื่องนี้ ทรงมองว่าการตั้งคนไทยขึ้นเป็นผู้ว่าเมืองปัตตานีน่าจะเกิด

* ในคำนำของประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงให้ความเห็นว่า พงศาวดารปัตตานีนั้นถูกเรียบเรียงขึ้นตามความรู้ที่เห็นที่มีอยู่ในเมืองสงขลาและมีความคลาดเคลื่อนเข้าใจผิดหลายตอน โดยเฉพาะเนื้อหาตอนต้น

หลังสงครามครั้งที่ ๒ นั่นคือหลังการปราบปรามปัตตานี (ตุงกู ลามิดิน) ซึ่งทำให้เชื้อสายราชวงศ์ปัตตานีสิ้นสุดลง ความเห็นดังกล่าวสอดคล้องกับการที่พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ ไม่ได้กล่าวถึงเมืองตานีหรือเจ้าเมืองตานีเมื่อบันทึกเหตุการณ์กบฏใน ค.ศ. ๑๘๐๘ (พ.ศ. ๒๓๕๑) แต่กล่าวอย่างเจาะจงถึงเจ้าเมืองยี่ริง ในแง่นี้ จึงมีความเป็นไปได้ว่าดาตูปักกันเมืองยี่ริงที่หลักฐานไทยพูดถึงไม่ใช่ผู้ปกครองรัฐปัตตานี แต่เป็นเพียงหัวหน้าท้องถิ่น (territorial chief) ที่ปกครองดูแลตำบลหรือที่ทางมลายูเรียกว่า มุกิม (mukim) ยี่ริง ยี่ริงเป็นหนึ่งในหลายมุกิมของรัฐปัตตานีที่มีความเป็นอิสระต่อกันหรือรวมตัวกันขึ้นเป็นรัฐอย่างหลวม ๆ ในความเป็นจริง หากพิจารณาโดยละเอียดเนื้อหาที่อิบราฮิม ชุกรับบันทึกไว้ก็แสดงความเป็นอิสระต่อกันของท้องถิ่นต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี จากคำบอกเล่าของอิบราฮิม ชุกรีจะเห็นได้ว่าดาตูก บังกอลันได้รับแต่งตั้งจากตุงกู ลามิดินไปปกครองกรือเซะ ซึ่งหมายความว่าดาตูก บังกอลันน่าจะเป็นขุนนางที่ราชาของปัตตานีไว้วางใจ แต่การที่ดาตูก บังกอลันได้รับแต่งตั้งจากสยามให้ปกครองปัตตานีแทนตุงกู ลามิดินหลังการกบฏ ค.ศ. ๑๗๘๙ (พ.ศ. ๒๓๓๒) บอกละเอียดตูก บังกอลันผู้นี้ไม่ได้รวมก่อกบฏกับตุงกู ลามิดิน ทั้งยังได้รับความไว้วางใจจากสยามโดยเฉพาะนครศรีธรรมราชอีกด้วย สิ่งที่สะท้อนออกมาจากการตีความตรงนี้บ่งบอกถึงความแตกแยกภายในของ ‘กราวจาอัน’ (kerajaan) หรือโครงสร้างการปกครองของรัฐปัตตานีมากกว่าความเป็นหนึ่งเดียวที่อิบราฮิม ชุกรินำเสนอ

ชาวมลายูเรียกรัฐว่า ‘กราวจาอัน’ (Kerajaan) หรือ ‘สภาวะของการมีราชา’ (Milner 1982) โดยสภาพภูมิศาสตร์และการก่อตัวของชุมชน พื้นฐานอำนาจของรัฐมลายูจะอยู่ที่ท้องถิ่น (mukim) มากกว่าที่จะรวมศูนย์เข้าสู่ศูนย์กลางหรือราชธานีอย่างเช่นอาณาจักรที่ตั้งอยู่บนที่ราบลุ่มแม่น้ำกว้างใหญ่เช่นอยุธยา พื้นที่ซึ่งเป็นที่สูงสลับกับลุ่มแม่น้ำที่ไหลจากตอนในสู่ทะเลทำให้แต่ละลุ่มแม่น้ำสายสั้น ๆ นั้นประกอบขึ้นเป็นหนึ่งชุมชนและอาจแยกออกจากอีกลุ่มน้ำหนึ่งที่อยู่ใกล้เคียง นอกจากนี้ยังมีชุมชนที่อยู่บนที่สูงตอนในไม่ติดทะเลอีกด้วย การควบคุมอำนาจทางการเมืองของรัฐมลายูจึงเป็นแบบกระจายอำนาจอยู่ที่หัวหน้าแคว้นหรือตำบล แต่แคว้นแคว้นและตำบลเหล่านั้นรวมตัวขึ้นเป็นรัฐโดยยอมรับหัวหน้าแคว้นหรือตำบลใดตำบลหนึ่งในฐานะกษัตริย์หรือราชาเป็นผู้ปกครองสูงสุดเพื่อสร้างความแข็งแกร่งและแสวงหาผลประโยชน์ร่วมกันและต่อต้านศัตรู อำนาจของพระราชามีมากหรือน้อยขึ้นอยู่กับความสามารถของพระราชาราชหรือราชวงศ์นั้น ๆ

๔๔ ชูลีพร วิรุณหะ

ที่จะดูแลและแบ่งปันผลประโยชน์ให้แก่เหล่าหัวหน้าท้องถิ่น เมื่อเป็นเช่นนี้ ในเวลาที่มีการปกครองส่วนกลางอ่อนแอลง อำนาจการปกครองก็จะกระจายออกกลับไปอยู่ที่แว่นแคว้น ตำบล และท้องถิ่นต่าง ๆ ผู้นำท้องถิ่นบางคนอาจผลักดันตนเองขึ้นเป็นกษัตริย์และพยายามก่อร่างสร้างรัฐขึ้นมาใหม่ได้ (Gullick 1965 : 20-21) พื้นที่ของรัฐปัตตานีก็เป็นเช่นนี้ โดยประกอบด้วยกลุ่มน้ำเล็ก ๆ หลายสาย แต่ละลุ่มน้ำก็จะมีผู้ปกครองท้องถิ่นซึ่งปกครองราษฎรในท้องที่ของตนเองโดยตรงแต่ยอมรับอำนาจของผู้นำหลักคนใดคนหนึ่งที่จะได้รับสถานะขึ้นเป็นสุลต่านและสืบทอดราชวงศ์ต่อมา

ในแง่นี้ การที่หลักฐานต่าง ๆ กล่าวถึงการเคลื่อนย้ายพระราชวังหรือศูนย์กลางการปกครองจากที่หนึ่งไปอีกที่หนึ่งอยู่บ่อยครั้งแสดงให้เห็นว่ารัฐปัตตานีในขณะนั้นอาจไม่มีพระราชวังหรือผู้นำที่ชาวปัตตานียอมรับอย่างเป็นทางการเป็นเอกฉันท์ ทำให้ผู้นำดังกล่าวไม่สามารถปกครองจากพระราชวังที่เป็นศูนย์กลางอำนาจดั้งเดิมเหมือนเช่นในสมัยคริสต์ศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ แต่ต้องหันกลับไปพึ่งพาฐานอำนาจของมุขิมหรือท้องถิ่นซึ่งตนเองอาจจะมี威望หรือเคยปกครองมาก่อน ในความเป็นจริงพงศาวดารของปัตตานีหรือที่รู้จักกันในนาม 'ฮิกายัต ปัตตานี' ได้กล่าวถึงการแตกสลายของ 'กราจอาอัน' ปัตตานีว่าเกิดขึ้นตั้งแต่หลังจากที่อาลุง ยูนุส (Alung Yunus) สุลต่านองค์สุดท้ายของราชวงศ์กลันตันสิ้นพระชนม์เมื่อประมาณ ค.ศ. ๑๗๒๙ (พ.ศ. ๒๒๗๒) โดยกล่าวว่า

ตั้งแต่กษัตริย์สิ้นพระชนม์ที่ปูจุต (Pujut) ปัตตานีก็ไม่มีกษัตริย์ปกครองอีกต่อมาจนถึงทุกวันนี้ ดินแดนปัตตานีมีแต่ความสับสนวุ่นวาย และผู้คนประสบความทุกข์ยากนานาประการ ขณะกฎระเบียบประเพณีถูกละเลยไม่เอาใจใส่ (Teeuw and Wyatt 1970 : 200-201)

เรื่องราวของปัตตานีหลังจากสิ้นสุดราชวงศ์กลันตันไม่ปรากฏในหลักฐานอื่นใด จึงอาจเป็นไปได้ว่ารัฐปัตตานีได้รับการฟื้นฟูขึ้นมาใหม่ อย่างไรก็ตาม จากคำบอกเล่าของอิบราฮิม ชุกรีเมื่อกล่าวถึงการทำสงครามระหว่างปัตตานีกับสยามในปี ค.ศ. ๑๗๘๕ (พ.ศ. ๒๓๒๘) พบว่าแม้ชาวปัตตานีจะมีความพร้อมใจและตั้งใจที่จะต่อสู้เพื่อความเป็นอิสระของตนเอง แต่ปัตตานีขณะนั้นขาดความพร้อม และไม่มีความแข็งแกร่งอย่างที่เคยมีมาในอดีต (Ibrahim Syukri 2005 : 58) ดังนั้น ภาพสะท้อนจากหลักฐานต่าง ๆ ที่บ่งชี้ถึงการเสื่อมสลายของ 'กราจอาอัน' ในปัตตานีดูจะมีความน่าเชื่อถืออยู่มากพอสมควร

การขาดบูรณาภาพทางการเมืองหรือการแตกสลายของ ‘กราจาอัน’ ปัตตานีมีความหมายอย่างไรต่อความสัมพันธ์ระหว่างปัตตานีกับสยาม การจะทำความเข้าใจเรื่องนี้จะต้องนำพัฒนาการของรัฐมลายูตอนเหนืออื่น ๆ รวมทั้งรูปแบบความสัมพันธ์ที่รัฐเหล่านั้นมีต่อสยามมาพิจารณาเปรียบเทียบกับ เมื่อมองไปที่รัฐมลายูตอนเหนือได้แก่ เกดะห์ ตรังกานุ กลันตัน และปัตตานีในช่วงกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ เป็นต้นมาจะเห็นได้ว่า รัฐเกดะห์และรัฐตรังกานุประสบความสำเร็จมากกว่าในการบูรณาการอำนาจภายใต้กษัตริย์ที่เข้มแข็ง ในตอนต้นศตวรรษที่ ๑๗ ตรังกานุยังเป็นเพียงเมืองเล็ก ๆ มีกองกำลังประมาณ ๕๐๐ คนและไม่มีกองเรือของตนเอง และตกอยู่ใต้อิทธิพลของรัฐยะโฮร์ ความเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นเมื่อสุลต่านอับดุล จาลิล แห่งยะโฮร์หนีจากการโจมตีของชาวมินังกาเบจากเมืองเซียะกั (Siak) มาอยู่ที่ตรังกานุใน ค.ศ. ๑๗๑๘ (พ.ศ. ๒๒๖๑) ต่อมาใน ค.ศ. ๑๗๒๒ (พ.ศ. ๒๒๖๕) พระอนุชาของสุลต่านอับดุล จาลิลได้รับการสถาปนาเป็นสุลต่านไชนัล อปีดิน [ครองราชย์ ค.ศ. ๑๗๒๒-๑๗๓๓ (พ.ศ. ๒๒๖๕-๒๒๗๕)] ตรังกานุมีความเข้มแข็งขึ้นในรัชกาลของสุลต่านมันซูร์ [ครองราชย์ ค.ศ. ๑๗๔๑-๑๗๙๓ (พ.ศ. ๒๒๘๔-๒๓๓๖)] ซึ่งเป็นพระโอรสและเติบโตขึ้นในราชสำนักของยะโฮร์ ในรัชกาลนี้ ตรังกานุได้พัฒนาขึ้นเป็นแหล่งผลิตพริกไทย ความเข้มแข็งดังกล่าวทำให้สุลต่านมันซูร์เข้าไปมีบทบาททั้งในการเมืองของยะโฮร์และในบริเวณใกล้เคียงโดยโจมตีกลันตันใน ค.ศ. ๑๗๖๔ (พ.ศ. ๒๒๘๙) โดยสภาพพื้นที่ของรัฐตรังกานุมีลักษณะคล้ายปัตตานีตรงที่มีศูนย์กลางท้องถิ่นอยู่ตามลุ่มแม่น้ำต่าง ๆ หลายสาย แต่สุลต่านมันซูร์เน้นนโยบายในการควบคุมอำนาจจากศูนย์กลางและทำได้เป็นผลสำเร็จ (Andaya and Andaya 2001 : 88-89)

เกดะห์หรือไทรบุรีเป็นอีกตัวอย่างหนึ่งของรัฐที่ดำรงอยู่ในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ ด้วยผู้นำที่เข้มแข็ง รัฐเกดะห์มีความขัดแย้งภายในราชวงศ์และกลุ่มผู้นำในตอนต้นคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ เช่นกัน เอกสารพื้นเมืองของยะโฮร์และเซียะกักล่าวถึงความขัดแย้งอันยาวนานระหว่างสุลต่านกับพระอนุชาซึ่งทำให้เกดะห์ถูกแทรกแซงและถูกโจมตีโดยชาวนูกัสและมินังกาเบในช่วงทศวรรษ ๑๗๑๐-๑๗๒๐ แต่เมื่อถึงกลางคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ สุลต่าน มุฮัมหมัด จิวา [ครองราชย์ ค.ศ. ๑๗๔๑-๑๗๗๘ (พ.ศ. ๒๒๘๔-๒๓๒๑)] ก้าวขึ้นมาเป็นกษัตริย์ของเกดะห์ เอกสารต่างชาติพูดถึงสุลต่านพระองค์นี้ว่ามีความเป็นตัวของตัวเอง สุลต่าน มุฮัมหมัด จิวาปฏิเสธที่จะเซ็นสัญญาการค้ากับดัตช์แต่พอใจที่

จะทำการค้ากับพ่อค้าจากอินเดียด้วยตนเอง และมีสินค้าออกสำคัญคือพริกไทยกับข้าว
 สลุด่านมุฮัมหมัด จิวยังอยู่ในความทรงจำของชาวเกาะหัวว่าเป็นสลุด่านที่สามารถ
 จำกัดเครื่องบรรณาการที่ส่งให้สยาม โดยลดจำนวนทองที่ใช้ในดอกไม้ทองเงินและลด
 ของกำนัลด้วย หลังจากสิ้นพระชนม์ เกาะหัวมีสลุด่านปกครองต่อมาอีก ๒ องค์ได้แก่
 สลุด่านอับดุลเลาะห์ [ครองราชย์ ค.ศ. ๑๗๗๘-๑๗๙๘ (พ.ศ. ๒๓๒๑-๒๓๔๑)] และ
 สลุด่านดิยาอุดดิน [ครองราชย์ ค.ศ. ๑๗๙๘-๑๘๐๓ (พ.ศ. ๒๓๔๑-๒๓๔๖)] จากนั้น
 เกาะหัวจะเริ่มมีปัญหาการแย่งชิงบัลลังก์กษัตริย์ซึ่งเปิดทางให้สยามเข้าแทรกแซงและ
 สนับสนุนให้ตุงกู บังกาลัน ซึ่งเข้ามาสวามิภักดิ์กับสยามขึ้นเป็นสลุด่านอาหมัด ตาจุค
 ดิน ที่ ๑ [ครองราชย์ ค.ศ. ๑๘๐๓-๑๘๒๑ (พ.ศ. ๒๓๔๖-๒๓๖๔)] และ ๑๘๔๑-
 ๑๘๔๓ (๒๓๘๔-๒๓๘๖)] (Bonney 1971 : 12-26)

ในทางตรงกันข้าม ปัตตานีและกลันตันเป็นตัวอย่างของรัฐมลายูที่ได้รับผล
 กระทบจากการขาดผู้นำที่เข้มแข็งและความแตกแยกภายใน รัฐกลันตันในช่วงคริสต์
 ศตวรรษที่ ๑๗ จะแยกออกเป็นตำบลย่อยภายใต้หัวหน้าท้องถิ่น (chief) ประมาณ
 ทศวรรษ ๑๗๓๐ มีการเคลื่อนไหวที่จะรวมตัวกันมากขึ้นโดยกลุ่มผู้นำที่สัมพันธ์กับ
 ปัตตานีแต่ก็ถูกต่อต้านจากผู้นำมลายูกลุ่มอื่น ความแตกแยกภายในเปิดทางให้ตรังกานู
 เข้ามามีอิทธิพลโดยการโจมตีใน ค.ศ. ๑๗๖๔ (พ.ศ. ๒๓๐๗) และให้โอรสองค์หนึ่งของ
 สลุด่านมันซูร์แห่งตรังกานูอภิเษกกับเจ้าหญิงแห่งกลันตันและเข้าปกครองรัฐนั้น
 อย่างไรก็ตาม กลันตันพยายามแยกตัวออกจากอำนาจของตรังกานูและในตอนท้ายของ
 คริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ ผู้นำของกลันตันขอความช่วยเหลือจากนายเหมืองชาวจีนขับไล่
 ชาวตรังกานูออกไป และขอความช่วยเหลือจากสยามในสมัยรัชกาลที่ ๑ สถาปนา
 ตนเองขึ้นเป็นสลุด่านมุฮัมหมัดที่ ๑ แห่ง กลันตัน [ครองราชย์ ค.ศ. ๑๘๐๐-๑๘๓๕
 (พ.ศ. ๒๓๔๓-๒๓๗๘)] (Andaya and Andaya 2001 : 91-92)

ความเป็นไปของรัฐมลายูเหล่านี้ในระยะเดียวกับที่สยามกำลังฟื้นฟูอำนาจมีผล
 ต่อทิศทางที่ความสัมพันธ์ดำเนินไป ผู้เขียนขอตั้งข้อสังเกตว่านโยบายในการกระชับ
 อำนาจและควบคุมรัฐประเทศราชมลายูของสยามในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้นไม่แตกต่าง
 จากนโยบายต่อบริวารหัวเมืองภาคใต้อย่างเช่นนครศรีธรรมราชหรือสงขลา กล่าวคือ
 สยามจะเลือกวิธีกระชับอำนาจโดยการสร้างความสัมพันธ์กับผู้นำมลายูที่เข้มแข็งแต่
 ไว้ใจได้ หลักฐานที่ตกทอดมาแสดงให้เห็นว่าผู้นำสยามในตอนนั้นมีความเข้าใจถึง

ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองและผู้อยู่ใต้ปกครองชาวมลายูเป็นอย่างดี โดยเฉพาะความสำคัญของการที่ราชกรยอมรับอำนาจของพระราชาก็เป็นเชื้อสายราชวงศ์ที่สูงศักดิ์ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

...อย่างธรรมเนียมแซกนับถือสกุลเป็นอย่างยิ่ง พระยาไทรคนเก่า เป็นสกุลตณู สกุลพระยาสายเป็นแต่สกุลजेะ ไพรในเมืองไทรบุรีไม่นับถือ ถ้านุตรหลานพระยาไทรคนเก่ายกมากระทำแก่เมืองไทร ทำเนียมแซก ไม่สู้รับฆ่าฟันบุตรหลานเจ้านายเก่าเมืองไทรจะเสียไปอีก พระยาสายก็จะ ได้ความผิด... (จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๑ เรื่องการจัดการ ปกครองเมืองไทรบุรี เลขที่ ๒๑๐)

ความคล้ายคลึงกับนโยบายที่ส่วนกลางใช้กับหัวเมืองทางใต้อีกอย่างหนึ่งคือการสร้างความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์โดยใช้การแก่งแย่งอำนาจภายในราชวงศ์ของผู้นำมลายู ให้เป็นประโยชน์ สยามจะพยายามประเมินข้อดีข้อด้อยในการเลือกที่จะสนับสนุนผู้ใด ยกตัวอย่างกรณีของกลันตันซึ่งตงกูบชารหรือที่ไทยเรียกว่าตงกูปะสาและพระยาบาโงย ขัดแย้งกับพระยากลันตัน ปรากฏในจดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติดังนี้

แล้วรับสั่งสั่งพระยาพิพัฒน์ว่า ดูไล่เลียงถามมันต่อไปอีกสักหน่อย ที่บ้านพระยากลันตันกับบ้านตงกูปสานันตั้งค่ายรบสู้กันอยู่อย่างไรมันตั้งอยู่ที่ไหนบ้าง ผู้คนไพร่บ้านพลเมืองนั้น จะไปเข้ารักข้างใครอยู่มาก ...พระยาพิพัฒน์กราบทูลว่า ถามได้ความแปลกออกไปว่า ไพร่บ้านพลเมืองนั้นรักข้างพระยากลันตันอยู่มาก แต่กลัวพวกข้างตงกูปสาอยู่ ก็ต้องจำใจไปเข้าด้วย ๆ พวกตงกูปสามีมาก (หลวงอุดมสมบัติ ๒๕๐๕ : ๒๕๓-๒๕๔)

ดังนั้น สิ่งที่สยามต้องการหรือสถานการณ์ที่พึงประสงค์ในการปกครองรัฐประเทศราชมลายูคือสามารถหาผู้นำมลายูที่เป็นที่ยอมรับของราชกร คุมอำนาจภายในรัฐได้โดยมีข้อแม้ว่าผู้นำมลายูนั้นๆ ยอมสวามิภักดิ์ต่อสยาม อำนาจกษัตริย์ที่มั่นคงทำให้รัฐเหล่านี้มีความสงบเรียบร้อยและป้องกันการแทรกแซงจากภายนอก และตราบเท่าที่ผู้นำรัฐยอมสวามิภักดิ์ต่อสยาม สยามก็จะได้ประโยชน์จากความเป็นอันหนึ่งอันเดียวของรัฐนั้น

หากใช้ตรรกะดังกล่าว จะเห็นได้ว่าปัตตานีในช่วงที่เผชิญหน้ากับสยามสมัยรัชกาลที่ ๑ และ ๒ ไม่ได้อยู่ภายใต้เงื่อนไขนี้ ทำให้เป็นปัญหาต่อการปกครองของสยามเป็นอย่างมาก ปัตตานีในขณะนั้นไม่มีผู้นำที่สามารถบูรณาการอำนาจภายในรัฐและยินยอมพร้อมใจที่จะทำงานภายใต้การดูแลของสยาม แต่ขณะเดียวกันปัตตานีก็มีศักดิ์ศรีความภูมิใจถึงความยิ่งใหญ่และอิสรภาพในอดีตและมีสำนึกแห่งการต่อสู้ ในภาวะเช่นนี้ สยามไม่สามารถเพิกถอนผู้นำที่จะเป็นตัวเลือกที่ดีในการควบคุมอำนาจในปัตตานีและสวามิภักดิ์ต่อสยาม แต่หากปล่อยให้มีความว่างทางอำนาจในปัตตานี อันตรายจากการแทรกแซงจากภายนอกหรือจากการเพาะตัวของผู้นำที่ต่อต้านสยามจะเกิดขึ้นตลอดเวลา สิ่งที่สะท้อนให้เห็นอันตรายดังกล่าวปรากฏอยู่ในหลักฐานที่ดูเผิน ๆ อาจไม่มีความสำคัญเท่าใดนัก แต่หากพิจารณาบริบทต่าง ๆ ประกอบกันจะเห็นได้ว่าเป็นสิ่งที่สยามกังวลพอที่จะบันทึกไว้ในพงศาวดารฉบับหลวง

ตัวแปรแรกที่น่าจะเป็นอันตรายต่ออำนาจและความมั่นคงของสยามหากปัตตานียังถูกปล่อยไว้เป็นรัฐกึ่งอิสระอย่างเช่นประเทศราชมลายูอื่น ๆ ได้แก่การปรากฏตัวของ “แขกสลัด” “แขกเษียะ” “สลัดลานน” ที่ปัตตานี รัฐยะโฮร์เป็นตัวอย่างของรัฐที่เชื้อเชิญนักรบแห่งท้องทะเล (ในกรณีนั้นคือชาวบูกิส) เข้ามาช่วยเสริมสร้างและรักษาอำนาจทางการเมืองแล้วปรากฏว่ากลับกลายเป็นผู้คุมอำนาจที่แท้จริงของรัฐอย่างถาวร (โปรดดูรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ใน ชูลีพร วิรุณหะ ๒๕๕๓ : ๕๔-๖๗) ในบริบทของคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ ผู้นำสยามไม่น่าจะมองแขกสลัดเหล่านี้ว่าเป็นเพียงโจรมากกว่าดื้อนผู้คน ทรัพย์สิน แต่น่าจะมองว่าเป็นกลุ่มพลังที่อาจทำให้ดุลอำนาจของสยามในหัวเมืองมลายูเสียไป

ตัวแปรที่สองที่ปรากฏในหลักฐานของไทยคือการกล่าวถึง “ซาเหียด” “เติะหะยิ” ที่มีผู้คนนับถือที่เข้ามาเป็นผู้นำในการก่อกบฏให้กับชาวปัตตานี ช่วงเวลาเดียวกับที่ราชอาณาจักรสยามใช้แนวคิดของพุทธศาสนาในการฟื้นฟูอำนาจของ โลกอิสลามก็กำลังผ่านเข้าสู่ระยะเวลาของการปฏิรูปศาสนาเช่นกัน ความตระหนักในเรื่องเหล่านี้จึงอาจเกิดขึ้นได้กับทั้งฝ่ายสยามและมลายู นอกจากนั้น ยังมีผลงานการศึกษาที่กล่าวถึงบทบาทของชาวอาหรับในการฟื้นฟูอำนาจของชาวมลายูในคริสต์ศตวรรษที่ ๑๘ โดยกล่าวว่าในช่วงทศวรรษ ๑๗๖๐ กลุ่มชายิด (Sayid) ซึ่งได้แก่ชาวอาหรับและนักสอนศาสนาที่มักับการค้าได้เข้ามามีอิทธิพลในรัฐเกดะห์ และเษียะก์ และจะเข้าไปมีอิทธิพลที่

อะจะหีโนเวลาต่อมา (Katirithamby-Wells 1998 : 67-70) การปรากฏตัวของนักรบแห่งท้องทะเลและชาวอาหรับขึ้นที่ปัตตานีจึงน่าจะเป็นตัวแปรใหม่ที่จะทำให้ที่สยามหัวนักรงว่าจะมีบุคคลภายนอกเข้ามาแทรกแซงในช่องว่างทางการเมืองของปัตตานี หากสยามไม่จัดการอย่างใดอย่างหนึ่งลงไป

ข้อมูลและข้อสังเกตต่าง ๆ ที่กล่าวมาทั้งหมดนี้ทำให้ผู้เขียนมีความเห็นว่าการแบ่งแยกปัตตานีออกเป็นเจ็ดหัวเมืองในสมัยรัชกาลที่ ๒ นั้นคงมิได้เป็นเพียงการรักษาความสงบเรียบร้อย และที่สำคัญคืออาจไม่ได้เป็นความพยายามในการ “แบ่งแยกและปกครอง” เพราะ ความแข็งแกร่งปกครองยากของปัตตานี แต่เป็นการแก้ปัญหาที่เป็น “จุดอ่อน” นั่นคือความแตกแยกในระดับพื้นฐานของรัฐที่เป็นจุดอ่อนในการบูรณาการ การปกครอง เป็นการแก้ไขปัญหาก่อนที่ช่องว่างทางการเมืองที่เกิดจากการแตกสลายของ ‘กรากออัน’ ปัตตานีจะลุกลามกลายเป็นปัญหาสืบเนื่องไปสู่รัฐมลายูอื่น ๆ รวมทั้งหัวเมืองทางใต้ของสยามด้วย การแบ่งแยกรัฐปัตตานีจึงเป็นการตัดไฟแต่ต้นลมต่อปัญหาที่มีศักยภาพในการขยายตัวจนกลายเป็นปัญหาความมั่นคงของสยามทางใต้ ดังนั้น อาจจะไม่ใช่เรื่องบังเอิญที่เมื่อมีการแบ่งแยกรัฐปัตตานีแล้ว เมืองที่ขุนนางสยามเข้าไปควบคุมโดยตรงในระยะแรกคือเมืองยะหริ่งและจะยังคงมีเจ้าเมืองเป็นขุนนางสยามต่อมาอีกจนถึงรัชกาลที่ ๓ เนื่องจากยะหริ่งหรือยริงขึ้นทำเนียบรายชื่อของเมืองที่ก่อกบฏต่อสยามก่อนหน้าการแยกดินแดน ส่วนเมืองอื่น ๆ ได้แก่เมืองตานี ระแงะ รามัน สาย หนองจิก และยะลานั้น เมื่อแยกเมือง สยามได้แต่งตั้งชาวมลายูโดยคำแนะนำของสงขลาขึ้นเป็นเจ้าเมืองทั้งหมด (พงศาวดารเมืองปัตตานี ๒๕๐๖ : ๑๕) เช่นเดียวกันที่คงไม่ใช่เหตุบังเอิญเมื่อเจ้าเมืองตานี ยะลา หนองจิก และระแงะ เข้าร่วมกับรัฐไทรบุรีในการกบฏต่อสยามปี ค.ศ. ๑๘๓๑ (พ.ศ. ๒๓๗๔) และถูกปราบปรามแล้ว สยามได้แต่งตั้งเจ้าเมืองที่เป็นคนไทยเพิ่มขึ้น ได้แก่ที่เมืองหนองจิก ยะลา และยะหริ่งเดิม ส่วนที่ตานีนั่น สยามได้แต่งตั้งหนิยุซุฟ หรือโตะกิ ซึ่งเป็นผู้นำที่มีความสัมพันธ์ที่ดีกับสยามเป็นเจ้าเมือง (พงศาวดารปัตตานี ๒๕๐๖ : ๒๐) การแบ่งปัตตานีออกเป็นเจ็ดหัวเมืองจึงเป็นวิธีการแก้ไขปัญหาก็อิงกับสภาพที่เป็นจริงของปัตตานีและยังช่วยให้สยามใช้วิธีการ “นิวไน์ร้ายก็ตัดเอาแต่นิวร้าย” ได้อย่างง่ายขึ้น

การศึกษาในบทความนี้เป็นการตีความทางประวัติศาสตร์ โดยมีจุดมุ่งหมายที่จะชี้ให้เห็นว่าหากเราจะทำความเข้าใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์และความขัดแย้งระหว่าง

๕๐ ชุติพร วิรุณหะ

สยามกับปัตตานีในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ได้อย่างรอบด้านขึ้น เราควรพิจารณาเหตุผลและความจำเป็นของทั้งสองฝ่าย โดยมองไปที่สถานการณ์และสภาพแวดล้อมทางการเมืองและเศรษฐกิจที่สยามและปัตตานีเผชิญในขณะนั้น ทั้งนี้ เมื่อมองจากบริบทของความมั่นคงของราชอาณาจักรและราชวงศ์ซึ่งเป็นภารกิจหลักของราชวงศ์จักรีในระยะแรกเริ่ม จะเห็นได้ว่าสถานการณ์ความแตกแยกภายในรัฐ หรือ ‘กรรจาอัน’ ของปัตตานีไม่สอดคล้องกับเป้าประสงค์ นโยบายและวิถีปฏิบัติที่สยามใช้ในการกระชับอำนาจของกรุงเทพฯ เน้นอธิปไตยคาบสมุทรมาลายูทั้งในส่วนที่เป็นหัวเมืองทางใต้ของไทยและรัฐประเทศราชมาลายู ปัตตานีมีทั้งความอ่อนแอและแข็งแกร่งในแบบที่สยามไม่ต้องการอ่อนแอเพราะมีความแตกแยกภายในรัฐและขาดผู้นำที่ทั้งสยามยอมรับได้ แข็งแกร่งเพราะมีสำนึกของการต่อสู้ ปัตตานีจึงกลายเป็นปัญหาเฉพาะหน้าที่ต้องได้รับการแก้ไขอย่างเร่งด่วนโดยมาตรการที่สยามเห็นว่าน่าจะแก้ปัญหาได้อย่างถาวร ผลจากการศึกษาอาจไม่ได้เปลี่ยนแปลงองค์ความรู้ของเราเกี่ยวกับว่า “อะไรเกิดขึ้นกับปัตตานีในตอนต้นรัตนโกสินทร์” แต่น่าจะเพิ่มเติมมุมมองต่อคำถามว่า “ทำไม” ได้มากขึ้น

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

(หอสมุดวชิรญาณ สำนักหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร)

จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓. จ.ศ. ๑๑๙๔ (พ.ศ. ๒๓๗๕) ถึง จ.ศ. ๑๒๑๓ (พ.ศ. ๒๓๙๔).

เอกสารประเภทพงศาวดารและตำนานที่ตีพิมพ์แล้ว

เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาล

ที่ ๑. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร. ๒๕๔๕.

เจ้าพระยาวิเชียรคีรี (บุญสังข์). พงศาวดารเมืองสงขลา. ใน ประชุมพงศาวดาร

เล่มที่ ๓๐. พระนคร : องค์การคำคุณา. ๒๕๑๑.

พระยาวิเชียรคีรี (ชม). พงศาวดารเมืองสงขลา. ใน ประชุมพงศาวดารเล่มที่ ๓.

พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา. ๒๕๐๖.

พงศาวดารเมืองปัตตานี. ใน ประชุมพงศาวดารเล่มที่ ๓. พระนคร : องค์การค้า
คุรุสภา. ๒๕๐๖.

หลวงศรีวรวัตร (พิณ จันทโรจวงศ์). พงศาวดารเมืองพัทลุง. ใน ประชุมพงศาวดาร
เล่มที่ ๑๒. พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา. ๒๕๐๗.

หลวงอนุสรสิทธิกรรม (บัว ณ นคร). พงศาวดารเมืองนครศรีธรรมราช. ใน ประชุม
พงศาวดารเล่มที่ ๓๑. พระนคร : องค์การค้าคุรุสภา. ๒๕๑๒.

หลวงอุดมสมบัติ. จดหมายเหตุหลวงอุดมสมบัติ พร้อมด้วยคำอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงาน
พระราชทานเพลิงศพ พระรัตนธัชมุนี (อิสสรญาณเถร) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยา
ราม ๓๑ พฤษภาคม ๒๕๐๕. ๒๕๐๕.

หนังสือและบทความ

ภาษาไทย

ชวลีย์ ณ ถลาง. การศึกษาเปรียบเทียบระหว่างความสัมพันธ์ของหัวเมือง
ประเทศราชฝ่ายเหนือและฝ่ายใต้ กับรัฐบาลไทยในรัชสมัยพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขา
ประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ๒๕๒๑.

ชวลีย์ ณ ถลาง. ประเทศราชของสยามในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
๒๕๔๑.

ชูลีพร วิรุณหะ. บุญงารายา : ประวัติศาสตร์จากคำบอกเล่าของชาวมลายู.
กรุงเทพฯ : ศักดิ์โสภารพิมพ์. ๒๕๕๓.

ทวีศักดิ์ ล้อมลิ้ม. ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับมลายูในสมัยรัตนโกสินทร์
ตอนต้น. กรุงเทพฯ : แพรวพิทยา. ๒๕๑๖.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. “นครศรีธรรมราชในราชอาณาจักรอยุธยา”. ใน กรุงแตก พระเจ้า
ตาก และประวัติศาสตร์ไทย. กรุงเทพฯ : มติชน. ๒๕๔๘.

๕๒ ชูลีพร วิรุณหะ

นินิ เอียวศรีวงศ์. “จากรัฐชายขอบถึงมณฑลเทศาภิบาล ความเสื่อมสลายของกลุ่มอำนาจเดิมในเกาะภูเก็ต”. ใน **กรุงแตก พระเจ้าตาก และประวัติศาสตร์ไทย**. กรุงเทพฯ : มติชน. ๒๕๔๘b.

พรพนงาม เก่าธรรมสาร. **การปกครองหัวเมืองภาคใต้ทั้ง ๗ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. วิทยานิพนธ์ปริญญาามหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ๒๕๑๙.

พรพนงาม เก่าธรรมสาร. “ถุ ๓ จังหวัดชายแดนภาคใต้ไม่เป็นส่วนหนึ่งของประเทศไทย : ความสำเร็จและความล้มเหลวของกระบวนการสร้างรัฐชาติสมัยราชาธิปไตย”. ใน **เอกสารประกอบการสัมมนาทางวิชาการ ‘หนึ่งทศวรรษการศึกษาประวัติศาสตร์ภาคใต้’**. ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร. ๒๕๕๐.

พรพนงาม เก่าธรรมสาร. **ความสัมพันธ์สยาม-ปัตตานี จากกรุงธนบุรีสู่รัตนโกสินทร์**. จุลสารความมั่นคง ฉบับที่ ๖๗. กรุงเทพฯ : โครงการความมั่นคงศึกษา. ๒๕๕๒.
มุฮัมหมัดซัมบรี อับดุลมาลิก. **ปัตตานีในอารยธรรมมลายู**. แปลโดย มะหามะชากี เจ๊ะหะ โครงการจัดตั้งสถาบันสมุทรวรรัฐเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทร วิทยาเขตปัตตานี. ๒๕๔๓.

อาหมัด ฟัดอี อัล-ฟาตีนิ. **ประวัติศาสตร์ปัตตานี** แปลโดย นิอับดุลรากิบ ศิริเมธากุล. โครงการจัดตั้งสถาบันสมุทรวรรัฐเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทร วิทยาเขตปัตตานี. ๒๕๔๓.

อารีฟิน บินจิ, อ.ลออแมน และ ชูฮัยมีย์ อิสมาแอล. **ปาตานี ประวัติศาสตร์และการเมืองในโลกมลายู**. สงขลา : มูลนิธิวัฒนธรรมอิสลามภาคใต้. ๒๕๕๐.

ภาษาอังกฤษ

Andaya, L.Y. **The Kingdom of Johor 1641–1728**. Kuala Lumpur : Oxford University Press. 1975.

Andaya B.W. and Andaya, L.Y. **A History of Malaysia**. London : Palgrave. 2001.

Bonney, R. **Kedah 1771–1821 : The Search for Security and Dependence**. Kuala Lumpur : Oxford University Press. 1971.

- Bulbeck, D. et al. comp. **Southeast Asian Exports since the 14th Century**. Singapore : Institute of Southeast Asian Studies. 1998.
- Cushman, J.W. and Milner, A.C. "Eighteenth and Nineteenth Century Chinese Accounts of the Malay Peninsula". **Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society**. 52 (1). 1979.
- Gullick, J.M. **Indigenous Political Systems of Western Malaya**. London : Athlone Press. 1965.
- Hong, L. **Thailand in the Nineteenth Century : Evolution of the Economy and Society**. Singapore : Institute of Southeast Asian Studies. 1984.
- Ibrahim Syukri. **History of the Malay Kingdom of Patani**. Translated by Bailey, C. and Miksic, J.N. Chiang Mai : Silkworm Books. 2005.
- Kathirithamby-Wells J. "The Long Eighteenth Century and the New Age of Commerce in the Melaka Straits". in Leonard Blussé and Femme Gastra. eds. **On the Eighteenth Century as a Category of Asian Studies**. Aldershot : Ashgate. 1998.
- Kobkua Suwannathat-Pian. **Thai-Malay Relations : Traditional Intra-regional Relations from the Seventeenth to the Early Twentieth Centuries**. Kuala Lumpur : Oxford University Press. 1988.
- Milner, A.C. **Kerajaan : Malay Political Culture on the Eve of Colonial Rule**. Tucson Arizona : University of Arizona Press. 1982.
- Tarling, N. ed. **The Cambridge History of Southeast Asia, Vol I, From Early Times to c. 1800**. Cambridge : Cambridge University Press. 1992.
- Teeuw, A and Wyatt, D.K., trs. **Hikayat Patani : The Story of Patani**. Vol I and II. The Hague : Martinus Nijhoff. 1970.
- Wyatt, D.K. **Thailand : A Short History**. New Haven : Yale University Press. 1984.
- Yenoo Ishii, tr. and ed. **The Junk Trade from Southeast Asia**. Singapore : Institute of Southeast Asian Studies. 1998.